

SALLAI ÁGNES – SZABÓ ÁDÁM

**A Teleki család
és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának
magyar vonatkozású földtudományi könyvei**

Bevezetés

Jelen tanulmányban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának alapító állományából mutatunk be egy részt: azokat a földtudományokkal, elsősorban földrajzzal foglalkozó műveket, amelyek valamilyen módon magyar vonatkozásúak. Mindkét kategória tág értelemben szerepel: nem csupán a szó szerinti földrajz-könyveket mutatjuk be, hanem minden olyan művet, amely a földburok egyes részeivel, a kontinensekkel, illetve a Föld országaival foglalkozik, összhangban az állomány kelekezésekor (a 18. század második felében) uralkodó viszonyokkal, amikor az egyes tudományágak még nem különültek el élesen egymástól. Külön részt szentelünk az ekkoriban népszerű témáknak: a fürdőekkel és gyógyvizekkel foglalkozó irodalomnak, valamint az ásványokkal és bányászattal kapcsolatos kérdéseket tárgyaló műveknek. A magyar vonatkozás azt jelenti, hogy minden kiadványt bemutatunk, amelyik részben vagy egészben a történelmi Magyarország területével foglalkozik, ezenkívül a külföldi területeket leíró munkákat is, ha magyar szerzőtől származnak.

Az alapító állomány egy körülbelül harmincezer kötetet számláló, kéziratoskat, könyveket, folyóiratokat, térképeket egyaránt tartalmazó gyűjtemény, amelyet 1826-ban az országgyűlésen ajánlott fel az alakulóban lévő Tudós Társaság (későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia) számára Teleki József gróf (1790–1855), aki az intézmény működésének tényleges megindulásakor annak első elnöke lett. A gyűjtemény azt a családi könyvtárat foglalta magában, amelyet a felajánlást tévő gróf hasonnevű nagyapja, József (1738–1796), és apja, László (1764–1821), valamint maga az ifjabbik József gyűjtöttek össze magyarországi birtokaikon, és amely a felajánlás időpontjában Pesten, a Szervita téri házukban volt elhelyezve.¹ Ez a könyvtár képezte tehát az alapját a mai Akadémiai Könyvtárnak, ez jelentette az elsődleges forrásanyagot, amelyből a magyarországi tudományos élet fő központjában zajló kutatások elindulhattak; így tudománytörténeti szempontból fontos feladat annak tisztázása, hogy pontosan milyen anyagot ölelt fel a gyűjtemény. Mivel azonban a könyvek az Akadémia költözései, illetve

¹ A Teleki-könyvtár történetére vonatkozóan ld. CSANAK Dóra, *A Telekiek gyűjteménye = Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában*, szerk. Fekete Gézané, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2001, 11–33.

a könyvtár többszöri átrendezése folytán szétszóródtak az egyre bővülő állomány többi darabja között, a Teleki-gyűjtemény önálló egységként megszűnt létezni, rekonstrukciója külön feladattá vált. Ez az elmúlt években egy kutatói program keretében megtörtént, így ma már lehetséges a harmincezres állomány vizsgálata.

Korábbi cikkünkben² a Teleki-könyvtár magyar vonatkozású botanikai és zoológiai darabjait mutattuk be, mintegy kiegészítve Somkuti Gabriellának a hatvanas években készült tanulmányát, amely a külföldi természettudományos könyvekről szól,³ bár – mint arra maga a szerző is felhívta a figyelmet – a teljes gyűjtemény ismerete nélkül. Ennek következtében tévedések kerültek Somkuti munkájába, amennyiben komoly hiányosságként említette olyan művek elmaradását, amelyek valójában részét képezték az állománynak. A kezdeményezést folytatva ezúttal a földtudományi, elsősorban földrajzi témájú, magyar vonatkozású könyveket mutatjuk be. A szükséges tudománytörténeti kontextus felvázolása végett először külön fejezet szól a Teleki család földrajzzal és földtannal foglalkozó tagjairól, továbbá a pesti könyvtárat összeállító három Telekiről, különös tekintettel az ő földrajzi érdeklődésükre és könyvgyűjtő tevékenységükre. Mivel a fennmaradt kéziratok révén a teljes állománytól jól elkülöníthető a gyűjtést megkezdő idősebb József könyvtára, erről is önálló fejezet szól. Ezután kerül sor a tényleges alapító állomány földrajzi vonatkozású darabjainak ismertetésére, amelyhez kiegészítésként a balneológia, a gyógyvizek és a mineralógia témája külön fejezetként csatlakozik. Végül az összegzés arra tesz kísérletet, hogy meghatározza az állomány vizsgált részének tudományos értékét, tehát azt, hogy a Teleki-könyvtár mennyiben szolgálhatott alapul a hazai földrajzi viszonyokat vizsgáló kutatások kibontakozásához.

A Telekiek és a földtudományok

A Telekiek személyében egy olyan családról van szó, amelyben úgyszólván hagyománynak számított a tudományok szeretete és művelése. A fölemelkedésük egy tehetséges reálpolitikus jóvoltából indult el: Teleki Mihály (1634–1690) az erdélyi fejedelem, Apafi Mihály kancellárjaként működött, majd I. Lipót magyar királytól 1685-ben érdemei elismeréseként grófi rangot kapott; tőle származtatható a gróf széki Teleki család összes tagja. A családtagok nemcsak a vagyont és a címet örökölték, hanem a kultúra és a tudomány iránti igényt és azok megbecsülését is. Teleki Mihály ugyanis lelkes könyvgyűjtőként és korabeli tudósok pártfogójaként tevékenykedett, ezenkívül tervbe vette egy múzeum létrehozását is,

² *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 381–410.

³ SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965–66*, szerk. Béley Pál, Haraszthy Gyula, Keresztury Dezső Bp., 1967, 187–209, 408–428.

de a viharos politikai események miatt a szándékát nem sikerült megvalósítania.⁴ A földtudományok területén sok leszármazottja ért el kiemelkedő, nemzetközileg elismert eredményeket mint tudós vagy felfedező, az utazási irodalommal pedig szinte mindnyájan kapcsolatba kerültek.

„Mi az utazás? Törekvés idegen tájak meglátogatására és megismerésére; elhatározás minden jó összegyűjtésére, ami akár a haza vagy a közelvalók, akár önmagunk számára valamiképpen előmenetelre és dicsőségre lehet.” Így kezdődik a *Magyar Utazók Lexikona*, majd magát az „utazó” szót is meghatározza.⁵ Ezután a fogalom koronkénti változására, finomítására, kiegészítésére hívja fel a figyelmet. A régebbi korokban a távoli vidékekre, országokba, tájakra való eljutás már önmagában azt jelentette, hogy az illető utazó. A 16–18. századi polihisztorok, ha utaztak és ennek fellelhető valamilyen írásos dokumentuma, a földrajzi táj bemutatása mellett – érdeklődési körüknek megfelelően – leírták a terület növény- és állatvilágát, ásványait, és ha találtak ilyet, ősmaradványait; a 18. századtól pedig már térképeket is közöltek. Ebben az értelemben a Teleki család csaknem minden tagja utazónak minősül. Tanulmányaik bevett részét képezte ugyanis a külföldi egyetemeken végzett peregrináció; elsősorban Németország, Hollandia, Svájc egyetemeit látogatták, de úticéljuk között szerepelt Franciaország, Anglia és Itália is. Elterjedt szokás volt a korban, hogy utazásaikról a diákok naplót írtak, feljegyzéseket készítettek; voltak, akik levelekben számoltak be élményeikről, ezzel megteremtve egy sajátos irodalmi műfajt. Ezek az írások nyomtatott formában vagy szerzőjük életében megjelentek, vagy a későbbi századok során pl. családi levéltárakból előkerülve váltak elérhetővé a kutatók, az érdeklődők számára.⁶ A naplók nagyon sok értékes információt tartalmaznak írójukról, magáról a megtett útról, az egyetemi életről, a tudományok akkori helyzetéről, a professzorokról, az európai városokról, de a Telekieknél olvashatunk a színházi életről, hangversenyekről is. A naplóíró Telekiek közül Sámuel és József naplója a legjobban feldolgozott. Minkettőlük életéről, a tanulmányút, illetve az egyetemi tanulmányok hatásáról F. Csanak Dóra⁷ és Deé Nagy Anikó⁸ munkáiban olvashatunk.

A „koronaőr” megkülönböztető elnevezéssel is illetett idősebb Teleki József (1738–1796), az Akadémiai Könyvtár alapító József nagyapja, peregrinációja idején két unokatestvére, a szintén könyvtáralapító Sámuel és a később műfor-

⁴ Teleki Mihályról és a hazai tudomány előmozdításában játszott szerepéről ld. TOLNAI GÁBOR, *Erdélyi politikus Teleki Mihály = Nyugat*, 33(1940), 9, 415–420; HERPEI JÁNOS, *Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék)* = HERPEI JÁNOS, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* III, Bp., Kossuth Nyomda, 1971, 13–31; SZILÁGYI ALADÁR, *Gróf Teleki Mihály, Erdélyi kancellárja* 1–2. <http://archiv.biharmegye.ro/node/5199> és <http://archiv.biharmegye.ro/node/5252> (Letöltve: 2019. 05. 16.)

⁵ Frölich Dávidtól ford. Kulcsár Péter (*Magyar Utazók Lexikona* belső borító).

⁶ *Magyar Utazók Lexikona*, szerk. Balázs Dénes, Bp., Panoráma, 1993, 109–110.

⁷ CSANAK DÓRA, *Két korszak határán*, Bp., Akadémiai, 1983, 74–75.

⁸ DEÉ NAGY ANIKÓ, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997.

dítóként és gazdasági szakemberként ismertté vált Ádám társaságában bejárta Németországot, Franciaországot, Németalföldet, Svájcot. 1778-ban szintén több-magával Itáliában és ismét Németországban utazgatott.⁹ A természettudományi tárgyokban komoly előmenetelt tanúsított az ifjú, tudós könyvgyűjtő, a kor legnagyobb természettudósainak tisztelője és később barátja, akinek gondosan összeválogatott, szinte minden szakban a legmodernebb szakirodalmat tartalmazó könyvtára jelen tanulmányunk vizsgálódásának tárgya.

Teleki Sámuel (1739–1822) Erdély kancellárja, könyvtáralapító, utazó. Fia-talkorában Ádammal és Józseffel együtt vett részt a fent említett peregrináción. Sámuel Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása idején magas állami tisztségeket töltött be. Természettudományokban is igen járatos, művelt, könyvet szerető és egyébként is a családi hagyományoknak megfelelően könyvet gyűjtő arisztokrata volt; a marosvásárhelyi Teleki Téka, egy hatalmas, jól felszerelt könyvtár alapítója.¹⁰

Teleki Domokos (1773–1798) Sámuel mindössze 25 évet élt fia volt. Marosvásárhelyen és Nagyszebenben nevelkedett, ahol egyik tanára felkeltette érdeklődését az ásványtan iránt. Egész életében szenvedélyes növény- és ásványgyűjtő volt, neve tudományos körökben is ismert lévén, ő lett a Jénában alapított Ásványtani Társaság első elnöke. Herbáriuma, ásványokból és kőzetekből összeállított kollekciója végül apja könyvtárában, a Teleki-tékában kapott helyet. Nagyszeben után a bécsi és a pesti egyetemen tanult tovább. Gyenge egészsége ellenére ő is vállalkozott egy hosszabb nyugat-európai utazásra, amelynek során elsősorban a nagy ásványtani gyűjteményeket látogatta; kapcsolatba lépve a kor kiváló professzoraival. A jénai mellett több tudományos társaság is felvette tagjai közé. Magyarországot is beutazva, tapasztalatairól könyvet írt. Magyar nyelven ismertette hazánk 18. század végi állapotát.¹¹

Az utazás egy másik, ritkább típusa volt a komoly előkészületekkel, tudományos céllal indított felfedező út a bolygó még feltáratlan, feltérképezetlen vidékeire; ilyesmire a Teleki család egyetlen tagja, Sámuel (1845–1916) vállalkozott, a tékaalapító Sámuel dédunokája. Neki köszönhető, hogy a Teleki nevet Afrika térképén a mai napig olvashatjuk. Debrecenben érettségizett, felsőfokú tanulmányait Göttingenben és Berlinben végezte. Ásványtant, geológiát, földrajzot, csillagászatot tanult. Tanulmányai befejeztével, mint már előtte sok Teleki, közéleti, politikai pályára lépett. Ekkor ismerkedett össze Rudolf trónörökössel, aki akkor a Magyar Földrajzi Társaság elnöke volt. Addig a közös osztrák–magyar expedíciók Afrikában még nem jártak. Talán ennek köszönhető, hogy a vadászatokat is kedvelő Teleki Sámuel kedvet kapott a felfedező útra. A kiválóan képzett térképész, az osztrák tengerészhadnagy, Ludwig von Höhnelt volt a társa, az út krónikása. Az expedíció eredményeiről számtalan írás látott napvilágot. Az 1886–89-es utazás óriási tudománytörténeti jelentőségű volt a térképészeti földrajz és az

⁹ *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 375.

¹⁰ *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 378.

¹¹ *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 375.

egyéb természettudományos fölfedezések okán is. Teleki Sámuel az MTA tagja volt.¹²

A család kifejezetten földrajztudományt művelő tagjai közül a leghíresebb kétségkívül a tragikus sorsú miniszterelnök, Teleki Pál (1879–1941), az Afrika-utazó Sámuel unokaöccse. Ő maga földrajztudós, államférfi, utazó, egyetemi tanár, az MTA tagja. A budapesti egyetemen jogi- és államtudományi tanulmányokat folytatott. Lóczy Lajos, a neves Ázsia-kutató geológus professzor fordította figyelmét a földrajztudomány felé, mégpedig sikerrel. Volt a Magyar Földrajzi Társaság elnöke, a budapesti tudományegyetemen az általa alapított tanszék a hazai gazdaságföldrajz fellegváraként működött, szakértőként részt vett a trianoni béketárgyalásokat előkészítő bizottsági munkában, bár a döntéshozók nem vették figyelembe javaslatait. Tudományszervező munkájának eredménye a Szociográfiai Intézet, az Államtudományi Intézet, a Magyar Táj és Népkutató Intézet létrehozása. Több külföldi tanulmányúton is részt vett (Franciaország, Németország, Svájc, Olaszország, Görögország, Anglia, Észak-Afrika, Amerikai Egyesült Államok). Megbízást kapott a Népszövetségtől is, kivizsgálendő a moszuli olajvidék hovatarozását. Egy kiválóan képzett, a nemzetközi tudományos és politikai életben is aktívan részt vállaló, sokat tapasztalt tudós pályája szakadt meg 1941. április 3-án, amikor az ország vezetése egy olyan politikai döntést hozott, amelyet Teleki Pál nem tudott elfogadni.¹³

Pál fia, Teleki Géza (1911–1983) szintén a földtudományokban képezte magát, nemzetközi hírű, sikeres geológusként vált ismertté a neve. Diplomája, majd doktorátusa megszerzése után külföldön vállalt munkát. Ifj. Lóczy Lajossal kőolaj után kutattak. Magyarországon a földtörténeti óidő képződményeit vizsgálta, tanulmányozta a Velencei-hegység és a Mórágó vidékének szerkezeti viszonyait. Dolgozott a Bolyai-Tudományegyetemen, 1944-ben ő is vállalt közéleti szereplést; a debreceni ideiglenes kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. 1945-től a budapesti Műegyetemen tanított, de 1948-ban, tartva a koncepciók perektől, családjával az Egyesült Államokba menekült. Egyetemi tanárként, tanszékvezetőként működött; de sokszor visszatért az európai kontinensre; a földrész kiemelkedő szakértőjének számított. Sajnos az ő életére is a maga választotta halál tett pontot.¹⁴

*A pesti Teleki-könyvtár*¹⁵

Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának összegyűjtését a koronaőr Teleki József kezdte el, aki házasságának köszönhetően tett szert magyarországi birtokokra, és újonnan vásárolt könyveinek egy részét itt helyezte el. Kezdetben

¹² *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 378–382.

¹³ *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 376–378.

¹⁴ *Magyar Utazók Lexikona* 1993, i. m. 375.

¹⁵ A Teleki-állomány gyarapodásáról ld. CSANAK 2001, i. m. 14–17.

sziráki birtokán alakított ki könyvtárat, majd pedig pesti házában; ez utóbbi a Szervita téren állt, 1783-ban került a gróf tulajdonába. Az itt tárolt állomány a Teleki József halála után készült listák szerint összesen 1723 művet tartalmazott 3231 kötetben. A jellege különlegesnek számított a korban: mint Teleki József legalaposabb kutatója, Csanak Dóra megállapította, a gróf nem enciklopédikus tartalmú barokk főúri könyvgyűjtemény létrehozására törekedett, nem is egy fényűző élet díszét emelő, nemes szórakozást szolgáló bibliotéka vagy bibliofil érdeklődést tükröző gyűjtemény kialakítására, hanem egy, a kor által felvetett problémákról a legújabb irodalomban tájékozódást kereső intellektus igényeinek megfelelő „munkakönyvtarra”.

A koronaőr gyűjteménye azonban nem maradt teljes egészében Pesten, mert a két örökös, László és József felosztotta egymás között, és utóbbi az őt illető részt elszállíttatta a házból, míg fivére a századforduló környékén maga is Pestre költözött, és gondozásába vette az itt maradt állományt. A földrajztudományhoz és az utazáshoz nagyjából hasonló volt a viszonya, mint az apjának: diákéveiben tanulmányutakat tett Bécsbe, Göttingenbe, Angliába és Franciaországba, ahol főleg az államigazgatási és gazdasági kérdések iránt érdeklődött.¹⁶ Szintén az apjához hasonlóan lelkes könyvgyűjtő volt, és végleges pesti letelepedése után nagymértékben gyarapította az örökölt bibliotéka állományát, amely 1821-ben bekövetkezett halálakor mintegy huszonnégyezer kötetet számlált. Könyvbeszerzéseinek jellege azonban egyre inkább eltért az apjától: vele ellentétben nem az őt személyesen érdeklő tudományokra koncentrált, s gyűjteményében kisebb volt a legfrissebb kiadású könyvek aránya. Inkább értékes művek viszonylagos teljességének megszerzésére törekedett, összhangban azokkal az elképzeléseivel, amelyeket egy alapítandó magyar akadémiával kapcsolatban fogalmazott meg. Ez a kérdés ugyanis a 19. század első éveitől kezdve egyre inkább foglalkoztatta, külön értekezést írt a tárgyban, illetve pályadíjat tűzött ki a témával foglalkozó munkák számára.¹⁷ Az általa tervezett tudós társaság kettős célt kívánt megvalósítani: a nemzeti nyelvű tudományosság lehetőségének megteremtését, és a fejlett külföldi országok tudományos eredményeinek megismerését és megismertetését. Ugyanez az egymással szervesen összefonódó kettősség jellemezte a könyvtárat is. Az állomány két részre tagolódtott: a magyar és magyar vonatkozású (elsősorban történeti munkákból álló) művek csoportjára, valamint a „libri varii generis”-ként említett másik, lényegesen nagyobb külföldi részre, amelyen belül a gyűjtemény egy enciklopédikus könyvtár szakjainak rendjében tagolódtott tovább. Elképzelhető tehát, hogy ha korábban létrejön az Akadémia, Teleki László maga ajánlotta volna fel a bibliotékáját az intézmény számára, bár erről írásos

¹⁶ RAB Irén, *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében* (PhD értekezés), Bp., 2015, 108–109. http://phd.semmelweis.hu/mwp/phd_live/vedes/export/rabiren.d.pdf

¹⁷ TELEKI László, *Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*, Pest, Trattner, 1810.

bizonyíték nem maradt fenn, és a gróf 1821-ben meghalt, négy évvel Széchenyi és a többi akadémiaalapító országgyűlési felszólalása előtt.

Végakarátának megfelelően a fiai egyben tartották a hagyatékot, így az teljes egészében a tudományok iránt leginkább érdeklődő József birtokába került. Ő nemcsak külföldi tanulmányútjai révén került kapcsolatba a földrajzzal, hanem a földtan iránt is élénken érdeklődött ifjúkorában, és szívesen keresett fel hegyvidékeket, barlangokat, de az egészsége miatt aggódó szülei végül más irányba fordították tudományos ambícióit, így felnőtt korában nyelvészeti és történelmi kutatásokat folytatott.¹⁸ A családi hagyománynak számító könyvgyűjtést is folytatta: gondozásába vette a pesti gyűjteményt, és annak 1826-os felajánlásával végül teljesítette apja célját, amikor az országgyűlésen a frissen alakult akadémia rendelkezésére bocsátotta a könyvtárat. Ő már harmincezer kötetről beszélt, tehát a felajánlást megelőző években személyesen is gyarapította a könyvtárat; miután pedig az Akadémia első elnökévé választották, személyesen gondoskodott róla, hogy a gyűjtemény ténylegesen a Tudós Társaság rendelkezésére álljon, illetve tovább bővítette annak állományát. Számos tudományosan értékes munkát és könyvritkaságot szerzett be saját forrásból, végrendeletében pedig nagyjából ötezer kötetes magánkönyvtárát is az Akadémiára hagyta. Az általa eszközölt állománybővítés tematikusan elég sokszínű, a többséget azonban történelmi munkák képezték, összhangban Teleki saját tudományos érdeklődésével, akinek a Hunyadiak koráról írt sorozata a 19. század közepi magyar történettudomány legkiválóbb eredményei közé tartozik.

Lényegében tehát egy olyan könyvállományról van szó, amely mintegy hetven éven át (az 1783-as lakásvásárlástól az akadémiai elnök 1855-ös haláláig), több generáció erőfeszítéseinek köszönhetően nyerte el végső formáját, és bár az egyes családtagokat változó szempontok vezették a beszerzés során, mindvégig komoly felkészültséggel és nagy gondossággal kezelték az állományt.

A koronaőr Teleki József földtudományi könyvei

A tényleges akadémiai alapító állomány áttekintése előtt érdemes röviden kitérni a koronaőr Teleki József, az akadémiai elnök nagyapja által Pesten összegyűjtött bibliotékára, mivel ez nemcsak a család magyarországi könyvgyűjtésének kezdetét jelentette, hanem az 1826-ban felajánlott kollekciónak magvát is, amennyiben Teleki László – a testvérével való osztozás után – ennek a könyvtárnak a gyarapításával hozta létre a maga huszonnégyezres állományát. A József birtokában lévő kiadványokról több lista készült a gróf halála után, amelyek segítségével könnyen rekonstruálható a bibliotéka.¹⁹

¹⁸ TOLDY Ferenc, *Emlékbeszéd gróf Teleki József M. Akadémiai elnök felett*, Pest, Magyar Nemz. Akadémia, 1855, 9.

¹⁹ Teleki (I.) József pesti könyvtrával mindenekelőtt az MTA Kézirattár egykori vezetője, Csanak Dóra foglalkozott alaposabban, néhány mondatban annak földrajzi tárgyú darabjaira is kitér.

A földtudományi tárgyú könyvek a listákon a *Historia et Geographia* című csoportba vannak besorolva, aminek az okai között tudománytörténeti tényezők mellett Teleki József személyére visszavezethető tényezők is szerepelnek. A gróf célja ugyanis az efféle könyvek beszerzésével az egyes országok, népek jobb megismerése volt, összefüggésben a történelem és az államigazgatás, vagyis a köz szolgálata iránti érdeklődésével. Önmagukban sem a mai értelemben vett természet-, sem a társadalomföldrajzi kérdések nem foglalkoztatták annyira, mint például a kuzinját, Teleki Domokost az ásványtan, vagy az unokáját, Józsefet a geológia, és kalandos expedíciókon való részvételre sem vágyott, mint az Afrika-kutató Sámuel a 19. század végén. Fontosnak tartotta azonban, hogy ismereteit és kapcsolatait külföldi utazásokkal bővítse, amely szándékát a szülei is támogatták. Ifjúkorában, 1759 és 1761 között hosszabb tanulmányutat tett, több hónapot töltve a bázeli egyetemen, Hollandiában és Párizsban, naplókat is írt tapasztalatairól. Ezekből kitűnik, hogy a helyi jellegzetességeket illetően leginkább szociális és gazdasági kérdések foglalkoztatták (Hollandiában például kikötőket és szegényházakat keresett fel, illetve nagy hatást gyakorolt rá a különböző vallásfelekezetek békés egymás mellett élése), de ezen túlmenően az adott ország mindennapi életének szokásai is felkeltették a figyelmét, tudományos hajlandóságú arisztokrataként pedig a helyi politikai és szellemi elit megismerésére fordított nagy gondot.²⁰ 1769-ben ismét egy nagyobb utazást tett, ezúttal Itáliába, ahol Trieszt, Velence, Milánó, Mantova, Modena és Parma voltak főbb stációi, illetve vannak adatok, amelyek szerint Firenzében, Ferrarában és Bolognában is járt ekkor. Erről az útról azonban nem maradt fenn részletes dokumentáció, és jóval rövidebb időt, mindössze három-négy hetet vett igénybe.²¹ Végül évtizedekkel később, 1792-ben a Német Birodalom néhány városát, mindenekelőtt a fia és unokája külföldi tanulmányainak fő helyszínéül szolgáló Göttingát látogatta meg Ferenc császár koronázási ünnepségeinek alkalmából.²²

A fenti utazások tehát elsősorban tanulmányi, illetve kapcsolatépítési célokat szolgáltak, nem az adott vidék földrajzi jellegű megismerése motiválta őket. Teleki József később otthon is más diszciplínákban mélyedt el, elsősorban filozófiával, matematikával, államigazgatási és oktatási kérdésekkel foglalkozott. Mindezek után nem meglepő, hogy kifejezetten földrajzi témájú könyv kevés található Teleki József pesti könyvtárában: A *Historia et Geographia* szakba sorolt 224 műből csak 39 tartozik az utóbbi csoportba, és közülük is több olyan akad, amely már a címében megemlíti egyéb tudományokat, vagy a tartalmában vegyíti más témákkal a földrajzot. Ez nem meglepő, hiszen a korszakban még csak kibontakozóban volt ez a tudomány. A kozmográfiai, vagyis a nagy felfedezések korának leíró földrajzi munkái, amelyek az újonnan feltárt területek természeti és

Ld. CSANAK 1983, i. m. 205–206. A kéziratos listák ma az MTA Könyvtár Kézirattárában találhatóak, a Bibl. 2r 4 és 2r 6 jelzetek alatt.

²⁰ CSANAK 1983, i. m. 10–11, 28–56.

²¹ CSANAK 1983, i. m. 16–17.

²² CSANAK 1983, i. m. 22.

társadalmi jellemzőit együttesen, s csak a legfeltűnőbb elemekre korlátozódva ismertették, a 18. század folyamán továbbfejlődtek ugyan, de a földburkot vizsgáló tudományok még mindig nem rendelkeztek akkora ismeretanyaggal, hogy ne lehetett volna őket egyetlen diszciplína, a természetföldrajz keretein belül kezelni. Mindehhez járultak az egyre központosítottabbá és szervezettebbé váló államok igényei, amelyek a kormányzás szempontjából hasznos információk összegyűjtésében voltak érdekeltek. Így született meg egy új műfaj, az úgynevezett „államisme”, amely az egyes országok leírásánál azok politikai-társadalmi berendezkedésére, történetére, gazdasági jellemzőire koncentrált, s a természeti tényezőket is főleg ebből a szempontból (ásványkincsek, termőföld, közlekedési és hadászati jellemzők stb.) vizsgálta.²³ Az ilyen értelemben vett tudományos jelleg határozta meg a 18. század második felében újjáéledő földrajzi felfedezéseket, az ismert vagy most feltárt területek leírását. Teleki József *Geographia* szakba sorolható könyvei tehát, még ha mai szemszögből nézve erőteljesen interdiszciplináris jellegűnek is tűnnek, megfeleltek a kor elvárásainak.

Néhány közülük iskolai tankönyv, amelyeket valószínűleg a fiai számára vásárolt a gróf. A Johann Leonhard Neusinger által írt *Erdbeschreibung für Kinder*, és az augsburgi Mathäus Albrecht Lotter nyomdász által összeállított *Erdbeschreibung für Anfänger* már a címükben elárulják ezt a célt, de magyar szerzőtől is volt hasonló kiadvány Pesten: Severini János *Fundamenta historiae civilis* című írása, amelyhez egy földrajzi témájú függelék csatlakozott. Részben szintén pedagógiai, részben általános művelődési megfontolásból kerülhetett a gyűjteménybe a görög nyelvet tanító bázeli professzor, Johann Jakob Hofmann *Lexicon universaléja*, amely számos egyéb téma mellett földrajzi kérdésekre is kitér.

Akad a pesti könyvtárban az előző földrajztörténeti korszakból származó kozmográfia, mégpedig Philipp Clüvernek (Cluverius) az egész akkor ismert világot bemutató műve, amely előremutató, összefüggések iránt érdeklődő motívumaival kiemelkedett a műfaj többi darabja közül; Teleki József tehát jó kritikai érzékről tett tanúbizonyságot, mikor éppen ezzel a könyvvel képviseltette a típust bibliotékájában. Az „államisme” jellegű kiadványok között a korszakban hasonló módon ismert és keresett szerző volt Anton Friedrich Büsching, akinek szintén egy általános leíró munkáját vette meg Teleki. Hasonlóképpen a *historia* és *geographia* határán álló műnek tekinthető Johann Jakob Schatz *Atlas Homanianus illustratus* című munkája, amely nemcsak földrajzi ismeretekhez segíti hozzá az olvasót, hanem a jelentősebb országok történelmébe is betekintést nyújt a számukra. A műfaj Magyarországon többek között egy földrajzi-történeti, honismereti irányban fejlődött tovább a század második felében, amelynek egyik központja Pozsony, legjelesebb képviselői pedig Karl Gottlieb Windisch és Korabinszky János Mátyás voltak;²⁴ a gróf az utóbbi főművéből szerzett be egy példányt.

²³ MENDŐL Tibor, *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*, Bp., Eötvös, 1999, 145–147.

²⁴ Erről bővebben ld. HORVÁTH Terézia, *Korabinszky János Mátyás és fő műve: a Geog-*

Figyelemre méltó, hogy az erdélyi bibliotékákkal ellentétben a pesti gyűjteményben szép számmal találhatók térképek. A kéziratos listák sok esetben csak tájékoztató jellegűek velük kapcsolatban, és nem árulják el, hol és mikor készültek, csak a rajtuk ábrázolt területet nevezik meg, esetleg még azt sem, így pontos azonosításuk nem lehetséges.²⁵ Az viszont kiderül belőlük, hogy Teleki József elsősorban Magyarországról és a Habsburg Birodalom egészéről vagy egyes tartományairól igyekezett térképeket szerezni. Az egyetlen nevesített példány közülük a 18–19. század fordulóján élt térképész, Anton von Wezely Osztrák-Németalföldet ábrázoló munkája, ő azonban Magyarországról, Erdélyről és Szlavóniáról is készített térképeket, így elképzelhető, hogy a cím nélkül felsorolt többi darab szintén az ő műhelyéből került ki. A frissnek számító, gondosan kidolgozott sorozat mindenestre jól illeszkedett volna Teleki József és fia, László államigazgatási érdeklődéséhez. Ezenkívül az egész Földre kiterjedő atlaszokat is azonosítani lehet a gyűjteményben: a minden idők egyik legnagyobb kartográfusa, Gerhardus Mercator lemezeit megszerző rézmetsző és atlaszkiadó, Jodocus Hondius, továbbá Janszonius Blaeu és Jan Janszonius a maguk korában, a 17. század első felében a térképészet élvonalát képviselték. Teleki József idejére persze már elavultnak számítottak az alkotásaik, azok megvásárlását így alighanem reprezentatív kidolgozásuk és kartográfia-történeti értékük indokolta. Már a 18. század elején készült az altdorfi és göttingeni professzor, Johann David Köhler térképantológiája, amely vegyes összetétele mellett is színvonalas alkotásnak tekinthető, bár nem a legújabbban felfedezett területek képezik a tárgyát, hanem egy történelmi atlaszról van szó, összhangban a szerző munkásságával, aki nem „főállású” geográfus volt, hanem történeti segédtudományokkal foglalkozott; a könyv így a Telekiek történelmi tájékozódásának céljait szolgálhatta.²⁶

A *Geographia* címszó alá sorolható kiadványok túlnyomó többségét azonban nem tankönyvek, atlaszok vagy Magyarországra vonatkozó honismereti munkák teszik ki, hanem útleírások, illetve ahhoz hasonló országleírások, mégpedig valamilyen egzotikus vidékről. Úgy tűnik, hogy bár Teleki József személyesen nem kívánt távoli utazásokat tenni, mégis élénken érdeklődött irántuk. Európa ismeretebb területeiről viszont, főleg azokról, ahol maga is huzamosabb ideig lakott, csupán elvétve akadt nála könyv: egy (Magyarországot is említő) közép-európai, egy casseli és egy svájci leírás volt a birtokában. Franciaországban (Párizsban) és Itáliában csak rövid ideig, úgyszólván kirándulás jelleggel járt, így ezekről a területekről több kiadványt szerzett be, valószínűleg a gyakorlatban is használta őket útikalauzként. Spanyolországról három terjedelmes útleírása volt Telekinek,

rapisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn = Magyar Könyvszemle, 109(1993), 37–53.

²⁵ Ilyen megnevezések pl. *Sex mappae geographicae*, vagy *Fasciculus mapparum geographicarum*.

²⁶ Az említett térképészek munkásságáról ld. GOFFART, Walter, *Historical Atlases, The First Three Hundred Years, 1570–1870*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 2003, 141–147.

köztük a kalandos életű dominikánus szerzetes, Jean-Baptiste Labat²⁷ nyolckötetes beszámolója német nyelven. A gyűjtemény másik három darabja az öreg kontinens keleti peremvidékéről, elsősorban Oroszországról szól, illetve megtalálható benne egy francia nyelvű ismertetés Valachie-ról, vagyis a románok lakta Havasalföldről, amely az egyik orosz–török háború kapcsán íródott. Konkrét országok helyett egy más szempontból különleges tájegységgel, a Pireneusok és az Alpok vidékével foglalkozik a magashegységek elismert kutatója, Louis Ramond de Carbonnières²⁸ 1789-es munkája.

Részben az Oroszországot leíró kiadványokban, de önálló művekben is szerepelnek Ázsia egyes vidékei: Arábia és a Közel-Kelet, India, Kína, a Kaszpi-tenger melléke, valamint a sztyeppövezet. Érdemes kiemelni közülük az angol egyházfi, Richard Pococke²⁹ népszerű és részletekben gazdag leírását a közel-keleti országokban 1737 és 1741 között tett utazásáról, amelynek egy franciára fordított kiadása volt meg a pesti könyvtárban. Ugyanilyen értékes volt a kiemelkedő csillagászati és történelmi munkásságot kifejtő francia jezsuita, Antoine Gaubil³⁰ háromkötetes beszámolója Kínáról. Érdekes és terjedelmes része továbbá a Teleki-könyvtárnak a leideni nyomdász, Pieter van der Aa által összeállított huszonkilenc kötetes sorozat a Nyugat- és a Kelet-Indiákról. Ez a gyűjtemény amerikai és ázsiai területekről, szigetekről egyaránt tartalmaz beszámolókat.

Kizárólag az észak-amerikai kontinensről szól a 17. századi leideni professzor, Georgius Hornius *De originibus Americanis* című munkája, továbbá a gyarmati háborúk híres-hírhedt alakja, Robert Rogers³¹ által írt *A concise account of*

²⁷ Róla ld. pl. SMITH, Ignatius, *Jean-Baptiste Labat* = *The Catholic Encyclopedia* Vol. 8, ed. Charles George Herbermann, New York, Robert Appleton Company, 1910, 14; YOUNG, Everild, HELWEG-LARSEN, Kjeld, *The pirates' priest, The life of Père Labat in the West Indies, 1693–1705*, London, Jarrolds, 1965.

²⁸ Róla ld. pl. GAULMIER, Jean, *Louis François Elisabeth Ramond de Carbonnières* = *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne*, vol. 30, szerk. Jean-Pierre Kintz Strasbourg, Fédération des Sociétés d'Histoire et d'Archéologie d'Alsace, 1997, 3077; GIRDLESTONE, Cuthbert, *Louis-François Ramond (1755–1827), sa vie, son oeuvre littéraire et politique*, Párizs, Minard, 1968.

²⁹ DAMIANI, Anita, *Enlightened Observers, British Travelers to the Near East, 1717–1850*, Beirut, American University of Beirut, 1979, 70–104. Pococke jelentőségét és népszerűségét jelzi, hogy néhány évvel ezelőtt az utazásával kapcsolatos levelezését egy többkötetes sorozatban adták ki: FINNEGAN, Rachel, *Letters from Abroad, The Grand Tour Correspondence of Richard Pococke & Jeremiah Milles* Vol. 1–3, Piltown, Pococke Press, 2011–2013.

³⁰ Róla ld. ANGELIER, François, *Dictionnaire des Voyageurs et Explorateurs occidentaux*, Párizs, Pygmalion, 2011, 325–326; ill. a levelezésének a modern kiadásához írt előszót és jegyzeteket: GAUBIL, Antoine, *Correspondance de Pékin*, ed. Renées Simon, Paul Demiéville, Joseph Dehergne, Genf, Libraire Droz, 1970.

³¹ Hírnevét mutatja, hogy az életéről nemcsak tudományos cikkek és monográfiák születtek, hanem szépirodalmi alkotások, sőt filmek is. Bővebb tájékozódáshoz ld. ROSS, John F., *War on the run: the epic story of Robert Rogers and the conquest of America's first frontier*, New York, Bantam Books, 2009; ZABOLY, Gary S., *A True Ranger: The Life and Many Wars of Major Robert Rogers*, New York, Royal Blockhouse, 2004.

North America. Dél-Amerikáról csak egy könyvet vásárolt Teleki, amelynek az 1746-os limai földrengés áll a középpontjában, de ennek kapcsán Peru országát is leírja. Ausztráliáról és más újonnan felfedezett földekről nem volt könyve a grófnak, viszont beszerezte a híres angol életrajzíró, Andrew Kippis Cook kapitány utazásairól szóló művét, amely éppen a déli félteke ismeretlen területeit érintő expedíciókkal foglalkozik. Több kiadványa is volt továbbá Telekinek az északi, szubarktikus területekről, elsősorban Izlandról és Grönlandról: egy francia hajóskapitánytól, Yves-Joseph de Kerguelen-Trémarectól, aki maga is járt azokon a vidékeken;³² továbbá egy Johann Anderson nevű német professzortól, aki viszont sohasem vett részt kutatóexpedíción, csak az útleírásokat és egyéb forrásokat gyűjtötte össze; végül egy újabb francia kiadvány, amely több, különböző nemzetiségű utazó beszámolóit tartalmazta. Anglia északi vidékeiről is vásárolt egy leírást Teleki.

A földrajztól különválasztva, a *Physica et chymia*, illetve a *Hungarica* szakban vannak felsorolva az ásványtannal foglalkozó művek. Összesen hat ilyen témájú könyv volt a pesti gyűjteményben, ebből a második szakban csak egy, Benkő Ferenc *Magyar Minerológiája*, amely az első hazai nyelven megjelent önálló ásványtani munka volt, és a Teleki család két tagjának, magának Józsefnek és egykori utazótársának, Sámuelnek a támogatásával jött létre.³³ A tudós és a Telekiek jó kapcsolatát mutatja továbbá, hogy Sámuel felesége, Bethlen Zsuzsanna Benkő egyetemi jegyzeteinek kéziratát vásárolta meg.³⁴ Külföldi származású volt, de Magyarországon írta művét Andreas Etienne, vagyis Etienne András,³⁵ akinek fémekkel és azok kémiájával foglalkozó könyve a modern kémia egyik megalapozójának, Lavoisiernek a munkásságát követi. A többi mű külföldi, és az ásványtan általános rendszerét mutatják be. Jelentősnek számít közülük a svéd professzor, Johan Gottschalk Wallerius műve, akit a mezőgazdasági kémia megalapítójaként tartanak számon,³⁶ valamint a növény- és állatrendszertan kidolgozójának, Linnének *Vollständiges Natursystem des Mineralreichs* címmel németre fordított írása, aki a rendszerezést a természet harmadik országában is megpróbálta végrehajtani.

Teleki József földtudományi könyvei tehát részben iskolai tanulóknak szóló tankönyvek voltak, nagyjából azonban Magyarországot, illetve valamilyen európai vagy tengerentúli, egzotikus vidéket, esetleg az egész Földet bemutató általános leírások. A távol fekvő, újonnan felfedezett területeket bemutató kiad-

³² Az útvjáról ld. QUANCHI, Max, *Historical Dictionary of the Discovery and Exploration of the Pacific Islands*, Lanham – Toronto – Oxford, The Scarecrow Press, 2005, 87–88.

³³ *Pannon enciklopédia, A magyarság kézikönyve*, főszerk. Halmos Ferenc, Bp., Pannon, 1993, 278.

³⁴ VARGA Árpád, *Benkő Ferenc = Erdélyi Múzeum* 55(1993), 1–2, 20–40, ott 29.

³⁵ Róla részletesebben ld. később, az „Ásványtan, bányászat, paleontológia” c. fejezetben.

³⁶ BOKLUND, Uno, *Wallerius, Johan Gottschalk* = GILLISPIE, Charles Coulston, HOLMES, Frederic Lawrence, KOERTGE, Noretta, GALE, Thomson, *Complete Dictionary of Scientific Biography*, Detroit, Charles Scribner's Sons, 2008, 144–145.

ványok beszerzésekor a gróf motivációja valószínűleg a kíváncsiság, célja az áttekintő jellegű tájékozódás volt, mivel személyesen nem utazott efféle helyekre, és arról sincs információ, hogy egyáltalán szándékában állt volna ilyesmi. Az európai országokról, népekről, különösen pedig a Magyarországról szóló könyvekkel már konkrétabb szándéka lehetett, valószínűleg történelmi és államigazgatási érdeklődése játszott közre a megvásárlásukkor. Ugyanezen irányú tájékozódásával álltak összefüggésben térképbeszerzései is, elsősorban Magyarországról és a Habsburg Birodalom tartományairól. Az ásványtan területén pedig általános ismeretek elsajátítására törekedett, színvonalas rendszerező munkákat szerezve be. Összességében tehát itt is a személyes irányultságának megfelelően összeállított, korszerű szakkönyvtárról van szó, amelyben kiváló szerzők és színvonalas művek képviseltették magukat.

Az Akadémiai Könyvtár alapító állománya

Magyar vonatkozású földtudományi,
elsősorban földrajzi témákat feldolgozó munkák

Azok a könyvek, amelyek – részben vagy egészben – földrajzi kérdésekkel, elsősorban valamely tájegység természetrajzának, gazdaságának stb. leírásával foglalkoznak, a Teleki László idején készített kéziratos listákon³⁷ a *historia naturalis* címszó alatt szerepelnek, egy csoportban a *physica* és a *chymia* témájával; a gróf tehát összefoglaló jelleggel egy helyre sorolta a természettudományos művek nagy részét. A helyzet differenciáltabb lett, amikor a Teleki-állományt beszállították az Akadémia mai épületébe, és 1865-ben az akkori főkönyvtárnok, Hunfalvy Pál felügyelete alatt az újonnan kialakított könyvtári szakrend szerint helyezték el.³⁸ Külön szakot kapott a földrajz, a magyar földrajz, az ásvány- és földtan, valamint az utazás. Ezekben mintegy százharminc olyan mű található, amely a szerzője vagy a tartalma alapján magyar vonatkozású, a teljes földtudományi állománynak körülbelül harmadrésze.

A Magyarországon kibontakozó földrajzi érdeklődésről tanúskodó legkorábbi dokumentumok már megtalálhatók voltak a Teleki-könyvtárban. Közéjük tartozott például Anonymus *Gesta Hungarorum*, amely történeti forrásként nem tarthat számot hitelességre, de a szerző korára vonatkozóan értékes topográfiai adatokat közöl. Ezeket elsőként Tomka-Szászky János vitte térképre, aki személyesen is kapcsolatban állt a Telekiekkel; Sámuel olyan nagyra értékelte szakértelmét, hogy kikérte tanácsát a könyvvásárlásaihoz.³⁹ Hasonlóan értékes forrásanyagot

³⁷ Ezek szintén az MTAK Kézirattárában találhatóak, a következő jelzetek alatt: Bibl. 2r 3–6, 8, 10, 13–14, 17.

³⁸ FRÁTER Jánosné, *Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből (1865–1875)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1965, 10.

³⁹ DEÉ NAGY 1997, i. m. 161.

jelentett a Iulianus barát útjáról készült, a 18. században felfedezett beszámoló. Már a mai értelemben vett tudományosság felé haladt Apáczai Csere János enciklopédiája és Oláh Miklós esztergomi érsek országleírása, amely semmivel sem állt hátrább módszertanilag a néhány század múlva általánossá vált enciklopédikus földrajznál. Az erdélyi szász születésű Honterus munkássága szintén mérföldkövet jelentett a hazai tudományosságban, amennyiben a kartográfia első képviselői közé tartozott, elsőként használta egyik művének címeként a „geographia” szót, és ő jelentette meg az első kozmográfiát. A Teleki-könyvtárban ez utóbbi műve volt meg. A természettudományos szemlélet kibontakozásában aztán újabb lépcsőfokot jelentett a 17. században Frölich Dávid *Medullaja*, ami az első rendszeres földrajzi munka volt, mégpedig nemcsak magyarul, hanem az egész földrajzi irodalomban, bár a földrajz vizsgálati szempontjai kidolgozójának nála nagyobb rendszerességgel alkotó kortársa, a német Varenius tekinthető. Ennek a korszaknak a lezárását jelentette az utolsó hazai kozmográfia, a nagyszombati jezsuita szerzetes, Szentiványi Márton munkája, amely előremutató megállapításai mellett számos téves, az ókori és középkori világszemléletben gyökerező nézetet is képvisel. Hasonló színvonalon álltak, de nagy összefoglalás helyett kisebb kérdéseket vizsgáltak Csiba Mihály István, Tröster János és Kreckwitz György munkái. Utóbbiak esetén alighanem erdélyi kötődésük is közrejátszott abban, hogy a Telekiek beszerezték a műveiket. Kifejezetten földrajzi érdeklődésből foglalkoztak viszont a kimagasló kartográfus és természettudós, Luigi Ferdinando Marsigli munkásságával, akinek nem a hatkötetes Duna-monográfiájával rendelkeztek (amelyet az Akadémiai Könyvtár később szerzett be), hanem azzal a francia nyelvű atlisszal, amely a monográfiából válogatott térképek alapján készült. Szintén a kartográfia hazai úttörői közé tartozott Hevenesi Gábor, aki az első magyarországi atlaszt szerkesztette 1697-ben.⁴⁰

Ezután a természettudományi gondolkodás megújulásáról beszélhetünk, a 18. századtól a természetfilozófia és a történetírás kereteit szétfeszítve mindinkább önálló tudományággá vált a földrajz, bár sokáig két, gyakorlatilag egymás mellett létező irányzatra oszlik, a természeti leíró földrajzra és a politikai földrajzra, amely utóbbinak jellegzetes termékei voltak a társadalmi, gazdasági és közigazgatási szempontokkal egyaránt foglalkozó, fentebb már említett államismék. Az új korszak első képviselőjének talán az ismert polihistor, Bél Mátyás tekinthető, akinél már megfigyelhető ez a kettős tagolódás.⁴¹ Számos munkáját beszerezték a Telekiek, sőt az egyik családtag a megalkotásukban is részt vett. Teleki Mihály gróffal (?–1745), a kancellár unokájával Bél személyesen találkozott Pozsonyban, s felkérte rá, hogy a kövári kerületről írjon neki egy rövid ismertetést. Bél ugyanis az elkészült szövegre azt jegyezte fel, hogy ezt Teleki Mihály gróf írta Pozsonyban, 1720-ban. A teológia és történetírás iránt érdeklődő, később egy rö-

⁴⁰ FODOR Ferenc, *A magyar földrajztudomány története*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006, 14–22.

⁴¹ FODOR 2006, i. m. 26–27.

vid erdélyi krónikát is készítő Teleki 1726-ban újból segítette Bélnek azzal, hogy a már elkészült és letisztázott leírást átnézte és javította.⁴²

A természeti leíró földrajzban igazi szemléleti fejlődésre azonban nem Bél idején, hanem csak a század közepén került sor, amikor több nagynevű természet-tudós kezdett tanítani a nagyszombati egyetemen. Hell Miksa, Bertalanffi Pál, Jászlinszky András, Horváth János, Makó Pál, Molnár János, Grossinger János, Pankl Máté és társaik munkássága a hazai tudományos természet- és csillagászati földrajz megalapozását jelentette. Tudásukat rendjüknek, a kiterjedt hálózattal rendelkező Jézus Társaságnak köszönhatték, amelynek jóvoltából neves külföldi egyetemeken sajtátíthatták el a legkorszerűbb tudományos eredményeket. Miután pedig Nagyszombatban megreformálták az oktatást, és az előadások tollbamon-dása helyett tankönyvek használata vált szükségessé, a fent említett tudósok eredményei nyomtatásban is megjelentek.⁴³ A korszak eleje a koronaőr Teleki József tanulóéveivel esik egybe, a jezsuita rend 1773-as feloszlását követő évek pedig (amikor a rendtagok világi papként és tanárként folytatták tudományos munkásságukat) László ifjúkorát jelentik, de hithű református családként nem ápolhattak szoros kapcsolatot a jezsuitákkal. Így, bár az állományban megtalálhatók valamennyi fent említett szerző művei, azokat a pesti könyvtár számára valószínűleg az enciklopedikus jellegű bibliotéka kialakítására törekvő László szerezte be már felnőttkorában. A protestáns tudósok munkáját azonban figyelemmel kísérték, sőt tevékenyen támogatták a Telekiek. Bél Mátyásról és Tomka-Szászky Jánosról már volt szó; őr utánuk azonban hosszú ideig nem jelent meg természetföldrajzzal foglalkozó munka, csak a jezsuitáktól. A 18. század vége felé alkotó Benkő Ferenc volt a következő protestáns illetékességű, jelentős földrajztudós, aki több Teleki pártfogását élvezte.⁴⁴ Olvasták és méltányolták a korszak más neves tudósait is, például Born Ignácot, Fichtel Jánost és Benkő Sámuel, akik egy-egy speciális tudományterületen alkottak maradandót; velük a későbbi fejezetek foglalkoznak részletesebben.

A fentiekhez képest fordított volt a reláció a 19. század első éveinek egyik fontosabb földrajzi írója, Varga Márton esetén, aki *A gyönyörű természet tudományja* című munkájában forrásként használta fel Teleki Domokos beszámolóit, bár ez annak is köszönhető volt, hogy külföldön nem járt, és bármiféle kutatásra csak korlátozottan nyílt lehetősége, így kényszerűségből a Magyarországon elérhető művekre kellett támaszkodnia.⁴⁵ Nála modernebb, letisztultabb szemléletet képviselt a néhány évvel később alkotó Katona Mihály, akit ugyan túlzás

⁴² Tóth Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése* (doktori értekezés), Bp., 2007, 108. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf>.

⁴³ FODOR 2006, i. m. 28–29.

⁴⁴ Erre vonatkozóan ld. a koronaőr Teleki József könyvtáráról írtakat.

⁴⁵ BOTH Mária, *Kitaibel Pál földtudományi munkássága, különös tekintettel a Kárpát-medence tájhasználatának leírására* (doktori értekezés), Miskolc, 2009, 59. http://midra.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_5664_section_1423.pdf

lenne a magyar természetföldrajz megalkotójának tekinteni, de mint geográfiai gondolkodó nagyon jelentős a magyar földrajztudomány történetében, általános földrajza teljesebb minden elődjénél.⁴⁶

A 19. század első két-három évtizedének földrajzi munkái közül a Telekiekkel kapcsolatban ki kell emelni a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent írásokat. Ez a periodika magyar nyelvű, havonta hét-nyolc ív terjedelemben megjelenő, negyedréti méretű sajtóorgánium volt 1817 és 1841 között, amely alapjaiban tért el minden korábbi magyarországi folyóirattól, és önmagában is fontos elemet jelentett a hazai tudomány történetében, mivel az akadémiaalapítás egyik előzményének tekinthető: a *Gyűjtemény* egyik implicit célja volt annak demonstrálása, hogy a magyar tudóstársadalom létszámában és képzettség tekintetében is megérett rá, hogy saját akadémiaja legyen. Az egyik legnagyobb különbség a *Gyűjtemény* és a többi, azt megelőző magyar nyelvű lap között az volt, hogy a folyóiratban szerzők és szerkesztők kollegiális együttműködése alakította ki a lapszámok tartalmát, legfőbb szempontnak a tudományos színvonalat tekintve. Nagyon fontos különbség volt továbbá minden korábbi laphoz képest, hogy a kiadó honoráriumot is fizetett a publikációkért. Mai szóval élve gyakorlatilag jogdíjat fizetett a szerzőknek a szellemi tulajdonaik kiadása után.⁴⁷ A Teleki család aktívan részt vett a *Gyűjtemény* létrehozásában; nemcsak anyagilag támogatták azt, hanem László és József a szerkesztőbizottságnak is tagjai voltak.⁴⁸

A *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent írások tehát a Telekiek közreműködésével láttak napvilágot. Több fontos földrajzi munka is volt köztük; Holéczy Mihály evangélikus esperes 1824-ben például a komáromi földrengésről írt egy olyan kiváló tanulmányt, ami külföldön is megjelent 1839-ben, a Férussac-féle *Bulletin des sciences naturelles et de géologie* folyóiratban. 1827-ben Kovács Sámuel csákvári református lelkész a Vértes-hegység körüli gyakori földrengésekről értekezett. Péterffy László, a marosvásárhelyi Teleki Téka korábbi könyvtárosa egy fontos korabeli geológiai vitában foglalt állást 1825-ös cikkében. Jeremiás Sámuel vajszlói református lelkész talán Péterffy hatása alatt ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény* 1825-i évfolyamában írt *A filozófiai kozmogoniák és geognoniák vizsgálata* címen. Molnár Ferencnek, Veszprém megye táblabírójának és uradalmi ügyészének 1822-ben megjelent tanulmánya *A folyó Homoknak eredetéről, veszedelmességéről, és el fojtásáról* szolt. A század harmincas éveiben további fontos leíró földrajzi tanulmányok jelentek meg a *Gyűjtemény*ben: 1835-ben Kunoss Endre ügyvéd értekezése *A melegről, A levegői tűneményekről*, Biankovich János egyetemi könyvtárosé *A vízforrások természetéről, A hó- és jéghegyekről*, 1836-ban Szelle Benjamine *A levegőégről*, 1837-ben *A hegyekről*.

⁴⁶ FODOR 2006, i. m. 51–52.

⁴⁷ KOLLÁR Zsuzsanna, *Egy konfliktus természetrajza, Tulajdonjogi vita a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében = Irodalomtörténeti Közlemények*, 122(2018), 707–730, ott 707, 714.

⁴⁸ MADER Béla, *A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején* (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae 2), Szeged, 1976, 3, 16.

Elmondható tehát, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztése során a két Teleki a magyar földrajztudomány fejlődéséhez is tevékenyen hozzájárult.

A földrajz másik, történelmi-topográfiai irányzatának hazai képviselői szintén megtalálhatóak voltak a Teleki-könyvtárban. Mindenekelőtt Bél és a tanítványa, Tomka-Szászky nevét kell említeni, akinek 1748-i *Introductiója* az első teljes magyar geográfiai kézikönyv, amelyben tehát általános földrajz és leíró földrajz egyaránt helyet foglal. Az első magyar nyelvű leíró geográfia szintén a század közepén látott napvilágot, Vetsei Pataki István református lelkész neve alatt. Lényegében kezdetleges topográfia ez még, amely „Rövid általmenetel” címen egy általános földrajzi összefoglalás után (tulajdonképpen ez az első magyar általános földrajz!) Európa topográfiáját adja országonként, Magyarország kivételével; majd sorra veszi Ázsiát, Afrikát, Amerikát vagy Újvilágot, „Déli esmérletlen Földek”-et. Szintén beszerezték a Telekiek Baranyi Váradi László debreceni tanácsos művét, amelynek címe *A geographiai tudománynak első kezdetei*. Ez már a politikai földrajz tipikus képviselője, amely szigorúan földrajztudományi szempontból nézve „tisztá és hamisítatlan enciklopédizmusba belefűlladt geográfia”,⁴⁹ de aki egy könyvből akart sokrétű, általános ismereteket szerezni, annak hasznos olvasmány volt, amit az is mutat, hogy még fél évszázaddal később is kiadták a művet, elsősorban iskolai használatra. A műfaj legnépszerűbb darabja Losontzi István *Hármas Kis Tüköre* volt, ami 1771–1854-ig tanított a földrajzra a magyar ifjúságot és képviselte hazánkban a geográfia szellemét. A könyvtárban meglévő példány alighanem a Teleki család több tagja számára is tankönyvként szolgált. Hozzájuk képest némileg újszerű volt Karl Gottlieb Windisch pozsonyi polgármester három műve, bár nem annyira szellemisége, hanem az általa felhasznált források bősége és gondos számbavétele miatt. Elsősorban botanikus volt, de „Erdély Bél Mátyása”, az országrész leíró földrajzának megalapozója lett Benkő József középjártai református lelkész, aki ifjúkorában a már említett Teleki Mihály főkormányászi tanácsos támogatását élvezte.⁵⁰

Ezután a valódi államisme műfaja dominált a hazai földrajz politikai-statisztikai irányzatában, amely sokszor még az anyag rendszerezésében sem volt tekintettel topográfiai szempontokra, hanem szótár gyanánt, alfabetikus sorrendben mutatta be az információkat. Ezek a művek valójában az államigazgatás céljait szolgálják, és az iskolai tanulók mellett leginkább a politikai élet szereplői, az ország kormányzásában részt vevő hivatalnokok és tisztviselők számára voltak hasznosak. Közéjük tartoztak a Telekiek is, akik mind betöltöttek egy vagy több hivatalt (főispán, táblabíra stb.), így a majdani feladataikra való felkészülés során hasznát láthatták ezeknek az államisméknek, ha azok tudományosan nem is bírtak nagy jelentőséggel. Nem meglepő tehát, hogy a műfaj több képviselője megvolt a pesti könyvtárban: Magda Pál, Schwartner Márton, Vályi András,

⁴⁹ FODOR 2006, i. m. 77.

⁵⁰ SZABÓ György, *Benkő József és Transsilvaniája* (bevezető tanulmány) = BENKŐ József, *Transsilvania specialis, Erdély földje és népe*, Első kötet, ford. Szabó György, Bukarest – Kolozsvár, Kriterion, 1999, 7–94, ott 9.

Korabinszky János Mátyás munkái népszerű kiadványnak számítottak a korban. Inkább csak érdekességként említendő, hogy tizenhat éves korában Kazinczy Ferenc is írt egy geográfiát, amit tankönyvnek szánt. Tudományos kritika alá nem kívánkozó, gyenge és hibás munkácska volt, a Telekiek valószínűleg a szerző iránti tiszteletből szerezték be.

Az államismékből fejlődtek ki azok a művek, amelyek a mai értelemben vett statisztika felé mutatnak előre. Létrejöttükben szintén államigazgatási szempontok domináltak, mivel a kormányzatnak szüksége volt a népességgel és a településszerkezettel kapcsolatos megbízható adatokra. Az első magyarországi kiadvány, ami ezt a címet viselte, a már említett Schwartneré volt, de az ő *Statistik des Königreichs Ungarnja* még csak bizonyos tartalmi elemeiben különbözött az addigi országismertetésektől.⁵¹ Az első igazi statisztikai mű a debreceni professzor, Ercsei Dániel 1814-ben megjelent műve volt, akit az Akadémia az elsők között vett fel a tagjai közé 1831-ben, tényleges működésének megkezdésekor.⁵²

A századvég terméséből kiemelendő Berzeviczy Gergely. *De commercio et industria Hungariae* című munkája, ami első gazdasági földrajzunk, az államismékkal szemben szinte egyetlen valóban földrajzi művünk ebben a korban. Berzeviczy igen jó gazdasági elme, úgyhogy a magyar közgazdaságtan megalapozójának tekintik. Ez a műve azonban inkább hajlik a gazdaságföldrajzi szellemhez. Viszont vannak tisztán közgazdasági munkái is. E gazdasági-földrajzi mű nemzetközileg is jelentős alkotás, mert 1802-ben német fordításban is megjelent Weimarban. A szerző tevékenysége a Teleki család érdeklődését is felkeltette, a tékaalapító Sámuel részletesen beszámolt egyik művének hanyattatott sorsáról.⁵³

A fent bemutatott irányzatok mellett külön lehet említeni a helyrajzi, honismereti irodalmat, például az egyes vármegyékről készült monográfiákat. A Telekiek beszerezték például Papanek György 1783-ban, valamint Szirmay Antal és Bartholomaeides László századfordulón íródott műveit. Gyűjteményes munka is volt a könyvtárunkban, Bredeczky Sámuel soproni tanártól, aki alapító tagja volt annak a jénai Ásványtani Társaságnak, amelynek első elnöke a fiatalon elhunyt Teleki Domokos lett.⁵⁴ Bredeczky könyveinek tartalmától már semmiképpen sem lehet megtagadni a geográfikumot, s azt sem, hogy ezt minden előző magyar műnél jobban, tisztábban megközelítette.⁵⁵

Végezetül ismét ki kell emelni a *Tudományos Gyűjtemény* szerepét. 1817-ben ez a periodika veszi fel a honismertetés kötelezettségét is, s hozza a Balaton, majd a Poprád mentén fekvő városok és falvak, a Baradla, kárpáti vándorlások, Veszprém–Tolna megyei utazások, Csallóköz, a Biharban fekvő Dagadó-forrás, Tóköz,

⁵¹ FODOR 2006, i. m. 88–89.

⁵² *Magyar életrajzi lexikon* 1. kötet, szerk. Kenyeres Ágnes, Bp., Akadémiai, 1967, 433.

⁵³ DEÉ NAGY 1997, i. m. 216.

⁵⁴ CSÍKY GÁBOR, *A magyar természetvizsgálók szerepe a jénai „Mineralogische Societät” működésében és ennek hatása a hazai földtudomány kialakulására = Földtani Közöny*, 111(1981), 338–349, ott 344.

⁵⁵ FODOR 2006, i. m. 113–114.

Nógrádból Szepesbe való utazás, alföldi utazás, dunai utazás Pesttől Orsováig stb. leírását, sőt megszólaltatja már a történelmi földrajzot is.⁵⁶

Olyan kiadvány, amely nem a hazai viszonyokról, hanem külföldi tájakon, országokban tett utazásról számol be, de magyar szerző tollából, csak kevés akad a Teleki-könyvtárban. Beszerezték például a híres kalandor, Benyovszky Móric útjainak leírását, valamint a csaknem ugyanilyen ismertté vált Jelky András kalandjainak fordulatos (és erősen kétes hitelességű) történetét. Kétségkívül hiteles beszámoló volt viszont a Dél-Amerikában járt Eder Xavér Ferenc jezsuita szerzetes könyve, amit rendtársa, Makó Pál adott ki.⁵⁷

Fürdők, gyógyvizek

Érdemes külön említeni a Teleki-állományban lévő azon könyveket, amelyek együttesen foglalkoznak orvosi és földrajzi kérdésekkel, elsősorban a Magyarországon található különféle gyógyvizekkel, fürdőkkel. Kiemelt kezelésüket egyrészt viszonylag nagy számuk indokolja: huszonnégy ide sorolható mű van a gyűjteményben, a teljes földrajzi-ásványtani gyűjtemény mintegy hetedrésze. Az arány jól mutatja azt az egyébként is ismert tényt, hogy az ország ezen természeti kincse már régóta nagy hírnévnek örvendett, a 18. században pedig különösen fellendült az ásványvíz-fogyasztás, továbbá egyre népszerűbbek lettek a fürdők, például Pöstyénbe vagy Karlsbadba az egyszerű iparosok és polgáremberek is évente eljártak fürdőzni. A jelenség természetesen sok utazó és tudós figyelmét felkeltette, és számos írásmű született a különféle gyógyvizek összetételéről és hasznáról, illetve az egyes fürdőhelyek jellemzőiről. Másrészt ezek a könyvek azért is érdekesek, mert hangsúlyozottan interdiszciplináris jellegűek, amennyiben egyaránt vannak orvostudományi, ásványtani, hidrográfiai és idegenforgalmi, sőt gazdasági vonatkozásaik. Utóbbi nemcsak a gyógyfürdők látogatóira épülő hasznoszerzési lehetőséggel kapcsolatos, hanem a gyógyvizekből mint kereskedelmi árucikkekben származó nyereséggel is. A 18. századi uralkodók ugyanis, elsősorban Mária Terézia, felfigyeltek a gyógyhatású vizek iránti érdeklődésre, és próbálták elősegíteni azok forgalmazását; az uralkodónő (pontosabban a Helytartótanács) ezen törekvés jegyében 1763. január 17-én rendeletet hozott, amely megkívánta, hogy a megyei főorvosok kutassák fel, hol található ásványvíz, elemezzék az összetételét és tegyenek kísérletet, lehet-e azt hatóanyagvesztés nélkül külföldre szállítani. A tapasztalatokról jelentést kellett írni, s azt közvetlenül

⁵⁶ FODOR 2006, i. m. 114–115.

⁵⁷ Megjegyzendő, hogy ez a könyv csak feltételesen sorolható a Teleki-állományba. A feltételezést az indokolja, hogy a könyv még a 19. században felállított szakrendi részlegben található, és mind előtte, mind utána Teleki-könyvek szerepelnek; a listákkal való összevetés alapján pedig számos ilyen esetben bebizonyosodott, hogy a kötetek rendszerezése során csupán hanyagságból maradt ki a Teleki-bélyegző az adott példányból.

az udvari orvosnak, a birodalom legfőbb egészségügyi szervezőjének, Gerard van Swietennek a kezébe leadni.⁵⁸

A Teleki-könyvtárban már a rendeletet megelőző időszakból is találhatóak ilyen témájú könyvek. A legkorábbi a gyűjteményről készült egyik kéziratos lista szerint⁵⁹ egy 1717-ben keletkezett pozsonyi kiadás, amely az *Einleitung zur Gebrauch der Mineralwässer und Baden* címet viseli, de ma nem ismerünk ilyen könyvet, így a kézirat valószínűleg csak a témát jelöli meg, egyéb adatok híján pedig nem lehet kideríteni, hogy pontosan milyen műről van szó. Annál híresebb az időrendben ezután következő 1721-es munka, balneológiai irodalmunk első kimagasló műve, Stocker Lőrinc *Thermographia Budensise*. Jelentőségét nemcsak abban láthatjuk, hogy a néhány évvel később megjelent első budai útikalauz közel fele terjedelmében, németre fordítva közölte leglényegesebb megállapításait, s így „Budapest-fürdőváros” legrégebbi és kitűnő propagandája lett, hanem elsősorban tudományos alaposága és értékei miatt. Műve szemléletes leíróra és igen alapos megfigyelőre vall. A szerző, a székesfőváros rendes orvosa, a fürdők-nél utánajárt annak is, hogy honnan, milyen úton kapják vizüket, hogyan változik vízszintjük, hőmérsékletük. Ezen kísérleteinek eredményeképpen a vizek elemzését is közölte. Orvostörténeti értéke mellett igen jelentősek a mű művelődéstörténeti vonatkozásai is: néhány mondatából például kiderül, hogy a 18. századi Magyarországon teljesen természetes igény és jelenség volt a köznép fürdése – akkor, amikor Nyugat-Európában még a vezető osztályok tagjai sem fürödtek!⁶⁰

Az erdélyi Herkulesfürdővel foglalkozik, de kevésbé számít földrajzi vagy orvosi munkának Paschalis Carophyllus (valódi nevén Pasquale Garofalo) *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis* című munkája, aki a török háborúk során romba dőlt település újjáépítési munkálatait vezette, és ennek során régészeti feltárást is végzett, gondos vizsgálat alá véve a már a római korban is népszerű fürdőhely romjait.⁶¹

Teljes mértékben a témába illik viszont Lischoviny (Lisschoviny, Lissoviny) János körmöcbányai orvos 1748-ban megjelent értekezése a stubnyai fürdőkről. Saját kísérletei és a fürdőkkel foglalkozó korábbi orvosok eredményei alapján részletesen elemzi a víz összetételét, az egyes fürdőhelyek gyógyhatását (illetve annak igazolhatóságát), valamint tanácsokat ad a használatukra vonatkozóan.

⁵⁸ SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán, *Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* Vol. 25, szerk. Palla Ákos, Bp., 1962, 162–182, ott 166.

⁵⁹ Bibl. 2r 3. VII–IX.

⁶⁰ ANTALL József, BUZINKAY Géza, R. HARKÓ Viola, VIDA Tivadar, *A magyar balneológia irodalmának kezdetei és törekvések egyetemi oktatására = Antall József orvostörténeti írásai*, szerk. Kapronczay Károly, Gazda István, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2014, 145–155, ott 146–147.

⁶¹ BODOR András, *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig = Erdélyi Múzeum* 57(1995), 3–4, 56–81, ott 69.

A kiadvány szakszerű és pontos munka volt, a korszakkal foglalkozó orvostörténeti munkák általában megemlékeznek róla.⁶²

Külföldön végzett balneológiai kutatásaival szerzett hírnevet a kolozsvári származású Jordán Tamás, akit emellett az első magyarországi járványíróként is számon tartanak. Sikereit Morvaország hévizeinek tanulmányozásával aratta. Hivatalos utazásaiban is minden alkalommal az ország fürdőit nagy figyelemben s gondoskodásban részesítette s tíz évi tanulmányozásának eredményét *Commentariolus de aquis medicatis Moraviae* című könyvében tette közzé, mely cseh nyelven is megjelent. Ebben ismerteti többek között a trencséntepliaczi fürdőket, amely rész 1752-ben külön kiadványként is megjelent latinul, 1755-ben pedig német nyelven is kiadták. Morvaország rendjei munkásságáért Jordánt nagy kitüntetésben részesítették, nemességet eszközöltek ki számára, szülővárosától vett Kolozsvári előnévvel.⁶³

Kevésbé mondható híresnek a selmecebányai születésű Woita Antal, Hont megyei főorvos, aki Szklenofürdő vizeiről írva valamelyest túlzott konzervatív szemléletmódról tett tanúbizonyságot. Bár az analízist modern módszerekkel hajtotta végre, mégis amikor a víz fajsúlyát hidrosztatikai mérleggel nem tudta megállapítani, minthogy eltérő adatokat kapott, még Hippokratész elve alapján igyekezett a víz fajsúlyát megmérni.⁶⁴

Szintén a korai balneológiai szakirodalom részét képezi Mayer Henrik vezérkari orvos 1762-ben, Kassán megjelent munkája a rudnoki fürdőről. A szerző igyekezett minél tárgyilagosabb adatokat bemutatni, fontosnak tartotta bizonyítani a víz ásványi jellegét, ezért vegyi és fizikai kísérletekre hivatkozik, amelyekkel az összetételt vizsgálta, és részletesen bemutatja az általa talált ásványi anyagokat (zöldgálic, cinóber, antimonit). Nagyon alaposan beszámolt a fürdő használatának egyéb vonatkozásairól, a lehető legszélesebb értelemben: értekezett a különféle betegségekre gyakorolt hatásáról, a fürdőzés és az utána következő rehabilitáció módszereiről, sőt még a helyi léghőorról is.⁶⁵

A Telekiek balneológiai tájékozottságát dicséri, hogy több munkát beszereztek a század közepének legjobb magyar gyógyvízvizsgálójától, Torkos Justus Jánostól, aki hallei tanulmányai után Komárom és Győr vármegye tiszti orvosa, majd Pozsony főorvosa volt. Többféle módszerrel elemezte a különböző gyógyvizeket, s az eljárásokkal kapott eredményeket könyveiben részletesen ismertette.

⁶² MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek* IV, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940, 140–141; GYÖRY Tibor, *Magyarország orvosi bibliographiája 1472 – 1899* Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1900 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 73), 24, 29, 40; SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, *A gyógyvizek kémiai vizsgálata hazánkban a 18. században = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* V, szerk. Bakos József, Eger, Hungaria, 1959, 601–614, ott 61–611.

⁶³ PATAKI Jenő, *Kolozsvári Jordán Tamás = Pásztorútz*, 10(1924), 21, 269–271. ld. még JANTSITS Gabriella, *Magyar orvosok arcképei*, Bp., Medicina, 1990, 13.

⁶⁴ SZŐKEFALVI-NAGY 1962, i. m. 171.

⁶⁵ BALEGOVÁ Jana, *A volt rudnoki ásványfürdő Mayer Henrik törzskapitány beszámolójában = Orvostörténeti Közlemények*, 54(2008), 1–4, 87–92.

Az egykorú művekkel ellentétben igen jól, rendszerezetten felépítve dolgozta ki vizsgálati módszerét, s beszámolója is mintája a jól felépített jelentésnek. Elég nagyszámú vegyszerrel dolgozott, bizonyos, hogy jól felszerelt laboratóriummal rendelkezett. Megfigyeléseinek pontosságára jellemző, hogy a feljegyzésekből ma sokkal több tudományos adatot lehet kiolvasni, mint amennyit a kor technikai színvonalán maga Torkos kiolvashatott.⁶⁶ Az alapító állományban két ásványi sókat elemző tanulmánya, két fürdő (a dunaalmási és a pöstyéni) bemutatása, valamint a Pozsony városának egészségügyi jellemzőit ismertető leírása található meg, amely az első magyarországi orvosi topográfia, s a műfaj későbbi darabjai számára is mintaadóként szolgált.⁶⁷

Kifejezetten Mária Terézia említett rendeletére készült a neves miskolci orvos, majd Borsod vármegyei főorvos, Domby Sámuel *Relatio de mineralibus in clyti comitatus Borsodiensis aquis* címet viselő jelentése, amelyben a szerző Tapolca, Diósgyőr, Szendrő, Szalonna, Kacs vizeiről ír, elemzi a Hejő és a Bodva folyókat. Eger félig Borsodhoz tartozván, szintén szerepel a műben, a mai egri uszoda melletti, s annak magvát képező, úgynevezett „Török” vagy „Rác Fürdővel” foglalkozott, de utalt a Heves megyei részen fekvő „Püspöki fürdőre” is.⁶⁸ Ugyancsak 1763-ban jelent meg a későbbi bécsi orvos és szentpétervári professzor, a Sankt Florian-i születésű Ignaz Wetsch⁶⁹ doktori értekezése a tarcsai fürdőről, aminek német nevét is megadta (Pinkenfeld), így a későbbi gyógyvízismertetők gyakran két külön helységként kezelik a települést.⁷⁰

Néhány évvel később látott napvilágot, de talán szintén az uralkodói rendelet ösztönzésére David Wipacher selmechányai főorvos értekezése a felvidéki Zólyom közelében fekvő ribári (ma garamhalászi) fürdőkről. Több mint negyvenféle vegyszerrel reagáltatta az általa vizsgált vizet, szerepeltek azonban ezek között nagy számban olyanok is, amelyeket ma nem nevezhetünk reagenseknek, mint pl. desztillált víz, esővíz, hólé, kútvíz, különböző szárított gyümölcsök stb. Alaposágát és körültekintését azonban mutatja, hogy egyetlen gyógyvíz minőségi vizsgálatához 145 kísérletet végzett el.⁷¹

1766-ban látott napvilágot a Bécsben végzett van Swieten-tanítvány, a trencsényi Belluson született Adami Pál disszertációja, a *Hydrographia Comitatus Trencsiniensis*, amelyben a vármegye vízrajzát mutatta be. A különféle álló- és folyóvizek mellett a mű kétharmadát a fürdők és gyógyvizek ismertetése teszi

⁶⁶ SZÓKEFALVI-NAGY 1962, i. m. 172–173; Uő. 1959, i. m. 605–606.

⁶⁷ KRÁSZ Lilla, *A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban, Eredmények és perspektívák = Mérföldkövek a magyar művelődéstörténet-írásban*, Tanulmányok, szerk. Monok István, Bp., Eger, Kossuth Kiadó – Esterházy Károly Főiskola, 2015, 97–118, ott 111.

⁶⁸ GYÁRFÁS Ágnes, *Domby Sámuel (1729–1807) élete és munkássága = Orvostörténeti Közlemények*, 102–104(1983), 77–114, ott 85–86.

⁶⁹ JOURDAN, Antoine Jacques Louis, *Dictionnaire des sciences médicales, Biographie médicale* 7, Párizs, Panckoucke, 1825, 497.

⁷⁰ TOGNIO Lajos, *Néhány szó Magyarhon ásványvizeiről*, Pest, Emich, 1843, 13.

⁷¹ SZÓKEFALVI-NAGY 1962, i. m. 170.

ki, amelyek mindegyikén vegyelemzést végzett a szerző, és gyógyászati felhasználásukra vonatkozóan is tesz megállapításokat. A szerző később az állatorvosi pálya felé orientálódott, és a Habsburg Birodalom első hivatalos állatorvosa lett; mindazonáltal első műve is érdeklődést váltott ki, ezért 1780-ban átdolgozva újra kiadták a *Hydrographiát*, ezúttal már annak címében is a fürdőkre és ásványtartalmú gyógyvizekre helyezve a hangsúlyt.⁷²

Részben a fenti, birodalomszerte elvégzett gyógyvízvizsgálatok eredményeként születhetett meg 1773-ban Heinrich Crantz bécsi professzor összefoglaló munkája, az *Analyses thermarum Herculanarum Daciae Trajani celebriorumque Hungariae*, amely sorra veszi Magyarország és Erdély ismert fürdőhelyeit. A könyvet négy évvel később egy német nyelvű, az egész monarchiára kiterjedő gyógyvíz-monográfia követte (*Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie*). A szerző a Van Swieten által vezetett bécsi orvosi iskola tanáraként és a Mária Terézia által végrehajtatott közegészségügyi intézkedések egyik megalkotójaként nem csupán az udvar gazdasági hasznosítását kívánta előmozdítani az ásványvizek számbavételekor, hanem elsősorban gyógyhasznuk miatt vizsgálta őket. Ennek kapcsán nemcsak a már rendelkezésre álló, kiterjedt kutatómunkával összegyűjtött adatokat foglalta egybe, hanem, mivel maga is példamutatóan szorgalmas gyógyvízvizsgáló kémikus volt, személyesen vetett alá elemzésnek minden gyógyvizet. A birodalom területén a savanyúvizek, ásványvizek, kén-, réz-, vastartalmú vizek, források, a kutak, tavak stb. számbavételekor először a vizek fizikai és kémiai tulajdonságairól szól, majd orvosi hasznukat ismerteti, végül pedig – az eredeti célnak megfelelően – tájékoztatást ad a szállíthatóságról, a nem helybeli alkalmazhatóságáról. Az összesen 656 forrást felsorakoztató munkát Crantz orvosoknak, patikusoknak és a gyógyulni kívánóknak egyaránt figyelmébe ajánlotta, teljes joggal.⁷³

Tulajdonképpen Crantz eredményeinek magyar nyelvű összefoglalója La Langue János 1783-ban Nagykárolyban kiadott, a magyarországi gyógyvizekről és ezek hasznáról szóló műve. A Varasd vármegyei főorvosnak, aki Van Swieten tanítványaként szintén a már említett bécsi orvosi iskolához és az uralkodót körülvevő tanácsadói testülethez tartozott, fő célja az volt, hogy a „köznép” számára is érthető, népszerűsítő orvosi kiadványokat bocsásson közre. Így a falusi orvoslásról és a szülészetről írt munkák után jelent meg latin, s azonnal magyar nyelven is „a Magyarországi orvosvizekről” szóló összefoglaló ismertetése. Ez a munka azonban nem pusztán a Crantz-féle vízelemzések összefoglalójának szolgái másolata vagy egyszerű tartalmi kivonata, fordítása, mivel a szerzői szándékoknak köszönhetően általános és igen részletes tájékoztatás olvasható a javasolt fürdőzési módokról, a higiéniai követelményekről, a fürdőket felügyelő fürdősők és borbélyok feladatairól, az ivókúrák szabályairól stb. A munka ugyan nem szí-

⁷² Adámi életéről és pályafutásáról ld. KARASSZON Dénes, KURDI József, *Adámi Pál (1739–1814) és a loimiatría története = Orvostörténeti Közlemények*, 73–74(1974), 53–72.

⁷³ SZÓKEFALVI-NAGY 1959, i. m. 607; KINCSES Katalin, *A soproni fürdők a kora újkorban = Aetas*, 12(1997), 1, 17–48, ott 37–38.

gorú értelemben vett tudományos mű, de mivel megállapításai a már elvégzett elemzéseken alapulnak, tartalmilag mindenképpen az analízisek, s nem a leírások közé sorolható.⁷⁴

Szintén Crantz munkásságához kapcsolható (az ő felügyelete alatt készült) Lucas Wagner brassói orvos értekezése az erdélyi ásványvizekről: *Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae*. A 95 oldalas értekezés több, együttesen végzett vizsgálatról is beszámol. Lucas Wagner tizenkilenc ásványvízforrás bemutatásánál felhasználta Mátyus István megelőző vízelemzéseit is, illetve Mátyus *De aquis Rhadnensibus* című kézírata tulajdonképpen nem más, mint a Wagner-féle disszertáció adatainak kiegészítése, saját előbbi adatainak helyesbítése.⁷⁵

Domby után egy másik Sámuel, Benkő lett Borsod vármegye főorvosa, aki tudománytörténetileg elsősorban meteorológiai megfigyeléseiről ismert,⁷⁶ a Teleki-gyűjteményben azonban egy orvosi topográfiai műve volt megtalálható, amely Miskolc városát mutatta be. A könyv a korabeli statisztikai-topográfiai irodalom szabályainak megfelelően a város sokoldalú leírását, jellemzését tartalmazza, kiegészítve hét meteorológiai (XX–XXVI.) és két orvostörténeti fejezettel: egyrészt az 1781-ben Miskolcon és környékén tapasztalt betegségek klasszifikációjával, másrészt a szerző 1780-ra és 1781-re vonatkozó orvostudományi megfigyeléseivel és az emberi belső szervek vizsgálata, azaz a boncolások során szerzett tapasztalataival. A Miskolc-topográfia, bár már orvosmeteorológiai fejezeteket is tartalmaz, még kiforratlan mű, szerkesztése egyenetlen, mindazonáltal mutatja a szerző széles körű műveltségét és adatgyűjtési szorgalmát.⁷⁷

Egy évvel Benkő könyve előtt jelent meg Österreicher Manes József, az első doktori címet kapott zsidó származású orvos Winterl József Jakab előadásai alapján megírt, *Analyses aquarum Budensium* című disszertációja. Az értekezés a magyar gyógyvizek kémiai analízisével foglalkozott, s elsőként hívta föl a figyelmet a Gellért-fürdő és Füred vizének gyógyhatásaira, tudományos alapozással. Egyedülálló érdekessége e munkának, hogy minden budai ásványvíz „flogisz-

⁷⁴ KINCSES 1997, i. m. 38–39.

⁷⁵ SPIELMANN József, SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán, SOÓS Pál, *A kémikus és balneológus Mátyus István és kora = Orvostörténeti közlemények*, 45(1968), 9–56, ott 10.

⁷⁶ FODOR 2006, i. m. 43, 49.

⁷⁷ GYULAI Éva, *Praxis és tudomány – Benkő Sámuel Borsod vármegyei tisztii főorvos orvosmeteorológiai naplói (Ephemerides meteorologico-medicae, 1794–1802) = Történelem és Muzeológia*, 2(2015), 122, 16–45, ott 22.

ton⁷⁸ tartalmát is meghatározta. Egyformának találta, kivéve a margitszigetit, abban háromszor annyit mutatott ki.⁷⁹

Österreicher tevékenységének nagy részét Balatonfüreden fejtette ki, mint a város orvosa, és tudjuk róla, hogy az ottani gyógyvizeket is megvizsgálta. A Telekieknek azonban nem tőle, hanem egy kollégájától volt könyvük a füredi gyógyvízről, mégpedig sorrendben a harmadik utódjától, Petrovits Mátétól (aki Adler Petrovitsnak írta a nevét). Ő részletesen elemezte a füredi ásványvíz tulajdonságait és leírta azokat a betegségeket, amelyek ellen hatékonyan alkalmazható.⁸⁰

Bár gyógyvizekkel foglalkozó könyveik nem voltak meg a pesti könyvtárban, a Teleki családdal való kapcsolatuk miatt érdemes megemlíteni egy erdélyi orvoscsaládot, a Patakiakat, melynek tagjai hat generáción át Kolozsvár református értelmiségének élvonalát képezték. A család első Kolozsváron született tagját, Istvánt maga a kancellár Teleki Mihály taníttatta külföldön, hogy hazatérvén lelkészként tevékenykedjen.⁸¹ A fiai közül (I.) Sámuel (1692–1766) lett orvos; ő előbb a grófi család kendilónai ágának szolgálatában állt (Teleki Pál először Ádám fia nevelőjének tette meg, majd külföldi tanulmányait finanszírozta), ezután Désre, illetve Kolozsvárra költözött, ahol jó hírnévre tett szert orvosként. Az orbáncban szenvedő Teleki Sándor grófot is kezelte, valamint a felesége, Petki Nagy Zsuzsanna is hozzá fordult panaszaiával.⁸² A fia, (II.) Sámuel (1731–1804) egyrészt az idősebb Teleki Ádámmal állt kapcsolatban (ő mondta el az egyik halotti orációt a temetésén),⁸³ másrészt 1790-ben egy másik Teleki kérésére állított össze egy ismertetőt a radnai vagy a bórszéki savanyúvízről.⁸⁴ Az ő fia, (III.) Sá-

⁷⁸ A flogiszton nevű anyag, mellyel a 17. században az égés folyamatát próbálták magyarázni a kémia fejlődésének egyik mérföldköve. A szó eredete a görög „égő” szóból ered (ami rokon a latin flamma, láng szóval). A Georg Ernst Stahl (1659–1734) által kidolgozott elmélet szerint minden éghető anyagban flogiszton található, ami az égést okozza. Az anyagok égésekor azokból eltávozik a flogiszton, és minél többet tartalmaznak ebből, annál hevesebben égnak. Azt a tényt, hogy az égéskor az anyagok tömege növekszik azzal magyarázta, hogy a flogiszton tömege negatív, azt a gravitáció „taszítja”. Az elmélet jelentősége volt, hogy szakított a misztifikáló és alkímista felfogással szemben, és a folyamatot megpróbálta tudományos alapokra helyezni, és így lehetővé tette az elmélet pontosítását, vagy akár – mint ez esetben is történt – cáfolatát.

⁷⁹ SZABADVÁRY Ferenc, *A kémia magyarországi kezdeti tudományos megalapozása*. <http://chemonet.hu/osztaly/kemia/szabadvary.html> (Letöltve: 2019. 05. 16.)

⁸⁰ VERESS Gábor, *A savanyúvízű fürdőzéstől a szívkörházig, A Balatonfüredi Állami Kórház (Állami Szívkörház) története = Orvosi Hetilap*, 142(2001), 11, 571–574, ott 571.

⁸¹ GAAL György, *Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 3–4, ott 28.

⁸² PATAKI Jenő, *(I) Pataki Sámuel instructiója Teleki Sándorné grófné számára = Orvosi Szemle*, 7(1934), 3, 80.

⁸³ *Temetési oratio, melyet néhai gróf idősb. sz. Teleki Ádám kir. consil. és generális főstrázsamester levetkezett testének eltemetése alkalmosságával mondott és abban a halált számkivetésben küldötte hogy egy lelkes állat is tulajdonképpen meg ne halljon megmutatta Kendi-Lónán Szent Iván hava 10. 1770.*, Kolozsvár, 1775.

⁸⁴ PATAKI Jenő, *A savanyu vizekről = Orvosi Szemle*, 7(1934), 4, 119–120.

muel (1765–1824) Teleki Domokosnak, a kancellár fiának kísérője volt utolsó utazása során, amikor híres német gyógyhelyeket kerestek fel abból a célból, hogy az ifjú romló egészségi állapotát helyreállítsák – sajnos sikertelenül.⁸⁵ A tragikus haláleset a Pataki Sámuelbe vetett bizalmat nem rendítette meg, később Erdély főorvosává nevezték ki; e minőségében egy ismertetőt is írt a kormányzat utasítására⁸⁶ az erdélyi gyógyvizekről: *Descriptio physico-chemica aquarum mineralium Transsylvaniae. Jussu exc. r. gubernii in compendium redacta* (Pest, Trattner, 1820).

Már a családi könyvtár felajánlása után adományozta a könyvtárnak Teleki József az 1844-ben megjelent, *Méhádia vagy a Hercules fürdők című kiadványt*, Lugosi Fodor András művét. A szerző orvos, de inkább szülészként volt ismert; ebben a témában készült írása⁸⁷ a legkorábbi magyar szülészettörténeti munkának tekinthető, de Semmelweisig tudományos teljesítményét tekintve is az első helyen állt a szakmájában, a – részben Teleki József által szerkesztett – *Tudományos Gyűjtemény* szintén meleg hangon méltatta tevékenységét.⁸⁸ Szakmai szemmel vizsgálta a Határőrvidéken található, az ókortól napjainkig kedvelt gyógyvíznek számító méhádiai fürdőt is, bemutatva annak gyógyhatását, egy részletesebb útleírással kiegészítve (ugyanis Erdély különféle vidékeinek bejárása, az úti élmények és a felfedezett régiségek leírása szintén kedvelt időtöltései közé tartozott).⁸⁹

A fentiek alapján a Teleki-állomány fürdőkkel és gyógyvizekkel foglalkozó része értékében kiemelkedőnek mondható. A mai szakirodalom által a legfontosabbnak tartott korabeli munkák mindegyike megvolt a könyvtárakban, ezenkívül számos eseti tanulmányt is beszereztek, amelyek egy tájegységről vagy településről szóltak. Érdeklődésük nem számított különlegesnek, hiszen, mint láttuk, a „köznép” egyszerű tagjaitól kezdve a királyi udvarig általános érdeklődés övezte az ország balneológiai viszonyait, mindazonáltal a korszerű és megbízható irodalom összeválogatásában a Telekiek jó szakmai érzékről tettek tanúbizonyságot.

Ásványtan, bányászat, paleontológia

A gyógyvizek és a fürdők leírásának, vizsgálatának – mint láttuk – már kezdettől fogva szerves részét képezte azok vegyelemzése, a bennük lévő ásványok gyógyhatásának meghatározása. A Teleki-gyűjteményben azonban találhatóak kifejezet-

⁸⁵ DEÉ NAGY Ankó, *Ifjú gróf Teleki Domokos = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 1–2, 25–50, ott 35–37.

⁸⁶ GAAL 1994, i. m. 30.

⁸⁷ *Szülést segítő tudomány és mesterség*, Pest, Trattner, 1817. A kiadvány a Telekiek gyűjteményében is megtalálható volt.

⁸⁸ SZÁLLÁSI Árpád, *A magyar szülészeti története a kezdetektől az I. világháború végéig*, 24–25. http://www.orvostortenelem.hu/tankonyvek/tk-05/pdf_Szallasi/szuleszet_tortenete.pdf (Letöltve: 2019. 05. 16).

⁸⁹ BODOR 1995, i. m. 78–79.

ten ásványtannal, mineralógiával foglalkozó könyvek is, melyeket a család saját kézíratos listái a „Geographia”, az 1860-ban Hunfalvyék által készített rendszer az „Ásvány- és Földtan” szakba sorolt be. Bár az ásványokat a korban az állatok és a növények mellett a természet harmadik önálló országának tekintették, ehhez képest kevésnek tűnik a mindössze tizenhat, kifejezetten magyar vonatkozású mineralógiai munka az állományban. Ez nem annyira a Telekiek érdeklődését, mint inkább az általános tudományos viszonyokat jellemzi: míg például a fürdők jól elkülöníthető csoportot alkotnak, amelyek iránt élénk érdeklődés volt tapasztalható a 17. és a 18. században, és ezért külön kiadványok születtek róluk, addig az ásványok világát nem vizsgálták ilyen behatóan, legalábbis külön műveket nem írtak a témában, noha az ország e téren élvezett gazdagsága régóta ismert ténynek számított. Ráadásul történelmünk „zivataros századai” igencsak megtizedelték a kézíratos, sőt még a nyomtatott emlékeket is, ahogyan a háborúk sújtotta országban a közvetlen vizsgálat, a terepmunka is nehéznek bizonyult.

Mindezzel együtt nem beszélhetünk a téma teljes elhanyagolásáról, hiszen az ásványtani kutatások több szempontból fontosak voltak úgy az ország lakossága, mint a kormányzat számára. Három, egymással összefüggő területen bontakozott ki a mineralógia tudománya a 16–18. századi Európában: a bányászat és kohászat gyakorlati tapasztalatai, az orvosi vagy más természettudományos képzettségű természetbúvároknak a természetben, illetve gyűjteményekben végzett megfigyelései, valamint az alkímiából kifejlődő kémia kísérleti eredményei vetették meg az ásványtan tudományos alapjait. E három irányzat képviselői – különböző mértékben – Magyarországon is tevékenykedtek. A bányászat fontosságát jelzi, hogy a 14. században Magyarország volt Európa első számú aranytermelője, s ez a gazdasági ágazat még a 16. század közepén is a kincstári bevétel egyharmadát adta. A nemesfémek mellett a réz- és vasérc termelése, valamint a kősóbányászat is jelentős volt. A magyarországi bányászat és kohászat nemcsak a bányatermékek, hanem technikai újításai révén (15. század: a cementációs réztermelés bevezetése; 1627: a legelső robbantásos ércjövésztés stb.) is hírnevet vívott ki magának.⁹⁰

Ennek megfelelően Magyarország ércekben való bővelkedéséről, az itt folyó termelésről már korán beszámolnak külföldi források, például követjelentések vagy általános mineralógiai munkák, mint Georgius Agricola vagy Athanasius Kircher művei. Ugyanez a helyzet a humanista országleírásokkal, például a 15. század végén működő Pietro Ransano *Epitome rerum Hungaricarum* című munkájával, Oláh Miklós 1536-ban napvilágot látott *Hungariájával*, valamint Heltai Gáspár magyar nyelvű művével, amelynek címe *Chronica az magyarok-nac dolgairol*. Ezek a szerzők az ország leírása során gyakran említik a bányákat, elsősorban a nemesfém- és sólelőhelyeket, továbbá azok legfontosabb jellemzőiről, a velük kapcsolatos érdekességekről is értekeznek. A Teleki-könyvtárban

⁹⁰ PAPP GÁBOR, *A magyar topografikus és leíró ásványtan története*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2002 (Topographia Mineralogica Hungariae, 7), 17–26.

mindhárom műből volt példány, bár valószínűleg nem kifejezetten az ásványtani részek, hanem általános történeti forrásértékük miatt szerezték be őket.

Részben a fenti munkák is közrejátszhattak benne, hogy a művelt körökben Európa-szerte elterjedt a híre Magyarország gazdagságának, ami kedvelt célponttá tette a területet az ásvány- és vegytan másik gyökere, az alkímia művelői számára. A koronaőr Teleki József könyvtárával kapcsolatban már említett 18. századi svéd vegyész, Johann Gottschalk Wallerius például beszámol róla, hogy bizonyos ásványokból századokig csak a Magyarországon fellelhető darabokat tartották használhatónak az aranycsinálók.

Az érdeklődő európai olvasók Magyarországról olyan kalandregényszerű útleírásokból is tájékozódhattak, mint a névtelenül kiadott, de egyesek szerint Dániel Speer breszlai születésű muzsikus-írótól, az állítólag Barcsay Ábris erdélyi fejedelem szolgálatába is szegődött trombitástól származó *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* (1683). E könyv XXVII. fejezete arról szól, „miket tapasztalt Simplex imide-amoda a magyar bányákban” (Körmöc, Selmec, Szomolnok és egy erdélyi sóbánya leírásával).⁹¹

Szintén a 17. század végén két másik mineralógiailag érdekes útleírás is megjelent, amelyek stílusa komolyabb és szakszerűbb volt az előzőnél: Edward Brown 1669–70-ben utazta be Selmechánya és Körmöcbánya vidékét, míg Jacobus Tollius, a duisburgi egyetem tanára hét alkalommal járt ugyanezen a területen, 1660-ban és 1687-ben. A Teleki-könyvtárban az utóbbinak a munkája volt meg, amely egy hagyományos útleírás formájában, *Epistolae itinerariae* címmel számol be a tapasztaltakról; inkább a bányaművelés és ércfeldolgozás részleteit írta le, de néhány ásványtani megfigyelést is közölt.⁹² Tollius legtöbb ásványtani elmélkedése persze mai tudásunk tükrében meglehetősen különösnek tűnik, de levelei a régi Európa magyarságképéről tudósító jelentős írásoknak számítanak. Néhány évtizeddel később könyve Bél Mátyás számára – a bányavárosok vonatkozásában – megkerülhetetlen munka. Annak ellenére, hogy feledésbe merült, amiben nem kis szerepe volt a latin írásbeliség anyanyelviséggel szembeni térvesztésének, megállapításai akarva-akaratlanul is otthagyták lenyomatukat a 18. századi, alapvetően francia nyelvűvé váló Európa geográfiai és történeti szótárirodalmában, még a Francia Enciklopédia is forrásként használta a megfigyeléseit. Feljegyzései a bányák, a gyógyfürdők és a hőforrások országának olyan mozaikszerű karcolatai, amelyek a kiváló természeti adottságok, a halban gazdag folyók, a jó termőföldek és a kiváló borok országát villantják fel.⁹³

Csiba István Mihály jezsuita 1714-ben, Nagyszombatban megjelent munkája a következő, mineralógiai szempontból említést érdemlő könyv, amely Magyar-

⁹¹ PAPP 2002, i. m. 30; KIRÁLY Péter, *Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 1–2, 1–16, ott 15. Ld. még NEMESKÜRTY Harriet, *Kaland és politika a 17. századi német útleíró irodalomban, Még egyszer a Magyar Simplicissimustól = Irodalomtörténet*, 10/60(1978), 2, 521–527.

⁹² PAPP 2002, i. m. 32–33.

⁹³ KÖVÉR Lajos, *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai = Aetas*, 28(2013), 3, 5–23, ott 19.

ország azon hegyeit sorolja fel, melyek szerinte valamely ércet vagy más ásványt tartalmaznak. A kis, tizenkettedrét, latin nyelvű munka ásványtani szempontból semmi esetre sem nevezhető komoly forrásnak, régebbi szerzők összeollózott adatait s néhány hallomás útján szerzett értesülést közöl; valószínűleg nem is új tudományos ismeretek közlése volt a célja, hanem egy összefoglaló, tankönyv jellegű kiadvány készítése.

Annál jelentősebb az erdélyi felvilágosodás korai képviselőjének, Erdély bányaugyi felügyelőjének és első főorvosának, Köleséri Sámuelnek *Auraria* című írása, amely az erdélyi aranybányászatról nyújt részletes képet. A szerző maga ugyan (némileg talán álszerényen) hevenyészve kiadott munkának tartotta művét, amely csak bevezetés lett volna a dáciai római régiségekről tervezett nagyobb művéhez, kortársai között mégis nagy volt a sikere, még külföldön is mindenütt; például erre a könyvére hivatkozva választotta őt tagjai közé a császári Leopoldina Akadémia és a londoni Royal Society. Műve ugyanis nemcsak hogy korának tudományos színvonalán áll, hanem bizonyos értelemben túl is szárnyalja azt. A szerző nyitottsága és széleslátókörűsége nagyon tanulságos: amíg valamit be nem bizonyítanak vagy meg nem cáfolnak, legyen az bár a legképtelenebb dolog is, arról alkotott végső ítéletét Köleséri legfeljebb csak felfüggeszti, ítéletet bizonyítékok híján azonban sosem mond.⁹⁴ Megjegyzendő, hogy a Telekiek a szerző és műve tudományos jelentőségéről első kézből értesülhettek, hiszen Köleséri orvosi minőségében annak a Bethlen Katának a tanítója volt, aki Teleki József özvegyeként férje halála után is szoros kapcsolatban maradt a családdal, és jelentős szerepet játszott a koronaőr József neveltetésében, tudományos érdeklődésének kialakításában.⁹⁵

Tulajdonképpen az ásványtan történetéhez tartozik, hogy 1748-ban Nagyszombatban egy jezsuita szerzetes, Schmitth Miklós latin nyelvű művet adott ki a kohászatról – versekbe szedve. Ezt a könyvet azonban inkább egy ráérő, olvasott szerzetes szórakozásának tarthatjuk, mintsem számottevő kémiai technológiai munkának.⁹⁶

Egy újabb jezsuita, Fridvalszky János, a rend 1773-as feloszlatása után beutazta Erdélyt. Ásványokat, kőzeteket, történeti adatokat gyűjtött, lemásolta a régi, bányászatra vonatkozó feliratokat és okleveleket. Művében, mely *Mineralogia magni principatus Transsylvaniae* címmel 1767-ben jelent meg Kolozsvárott, röviden vázolja Erdély történetét, földrajzát, felsorolja az ismertebb bányahelyeket s ezeket részletesebben tárgyalja is. A kiadvány számos újdonságot tartalmazott, és Európa-szerte nagy figyelmet keltett, bár a megítélése vegyes volt, különösen az ásványtan történetének másik jeles alakja, a gyulafehérvári születésű Born Ig-

⁹⁴ MOLNÁR Dávid, *A Miatyánktól az aranybányászatig: Köleséri Sámuelről és Aurariájáról = Tiszatáj*, 71(2017), 7–8, 156–158, ott 157.

⁹⁵ CSANAK 1983, i. m. 7.

⁹⁶ SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, *Az egykori kolozsvári »kémiai-metallurgiai« iskola = Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Acta Acad. Paedagog. Agriensis)* Tom. VI, szerk. Bende Sándor, Eger, Hungaria, 1968, 295–325, ott 296.

nác tett kritikus megjegyzéseket vele kapcsolatban. Kétségtelen, hogy Fridvalszky nem volt szakember, és művébe belecsúsztak tévedések, de az így is nagyon fontos, jelentős forrásértékkel bíró munkának számít. Fridvalszky egyébként jó kapcsolatban állt Cornides Dániellel, aki másfelől a Teleki család pártfogását élvezte. Ezt kihasználva az egyik művéhez mecénást kereső szerzetes 1768. június 4-én egy „csekélységet” küldött Teleki Lászlónak ismeretlenül, Cornides támogató levelével. Talán a *Minerologiája* egy saját példányát küldte el, annak reményében, hogy támogatásra lel. Próbálkozása nem járt sikerrel, így viszont valószínű adatunk van rá, hogy a gyűjteményben található példány hogyan került a család birtokába.⁹⁷

A már említett Ignaz von Born selmeci bányatanácsos, majd a prágai pénzverő hivatal ülnöke, szintén képviseltette magát a Teleki-könyvtárban. Kiváló kutató volt, aki a bányászat tudományában világhírré tett szert egy új kohászati eljárás, a foncsorozás és az amalgánózás kidolgozásával.⁹⁸ Több külföldi tudós társaság is tagjává választotta, Mozart kantátát írt a tiszteletére, és állítólag róla mintázta a Varázsfuvolában szereplő Sarastro alakját.⁹⁹ Born érdeklődési köre azonban túlnyúlt a bányászat szorosabb értelemben vett szakkérdésein: hosszabb utazásokat tett, geológiai, ásványtani és több más szempontból vizsgálva az ország egyes területeit. Mint bányászt, elsősorban bányahelyek, ércek érdekelték, mint gyűjtőt, az esztétikailag szép példányok. Kevesen voltak abban a korban, akik nála nagyobb érdeklődéssel és szeretettel gyűjtötték az ásványokat. A Teleki-állományban található, 1774-ben kiadott könyve Born 1770-es magyarországi útjáról számol be, *Briefe über die Mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temesvárer Banat, Siebenbürgen, Ober und Niederhungarn* címmel. A könyvnek nagy sikere volt, ezt bizonyítja, hogy 1777-ben angol, '78-ban olasz, '89-ben francia nyelven is megjelent. Művét, mint korábban Tollius, levelekben írta, hogy megkerülhesse Mária Terézia 1772-ben kiadott rendeletét, mely szerint bányászati adatokat tilos volt nyilvánosan megjelentetni.¹⁰⁰ Könyve nagyon sok adatot szolgáltatott az akkori Magyarország ásvány előfordulásainak ismeretéhez.

Nemzetisége szerint olasz volt, de a Habsburg Birodalom részét képező Tirolban született Giovanni Scopoli, aki tíz éven át dolgozott a természetrajzi tárgyak oktatójaként Selmechányán, és miután nagy érdeklődéssel viseltetett a mineralógia iránt, Born ösztönzésére alapos megfigyeléseket végzett a helyi ásványokon, amelyek eredményeiről aztán két könyvet írt, *Anfangsgründe der systematischen und praktischen Mineralogie* és *Crystallographia Hungarica Pars I.* címmel. Az

⁹⁷ ID. FRIVALDSZKY János, *Erdély első mineralogiája – támogatói és támadói = Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 273–285, ott 276, 280, 283.

⁹⁸ Erről szóló műve (*Méthode d'extraire les métaux parfaits des minéraux at autres substances métalliques par le mercure*, Bécs, 1788) szintén megvolt a Teleki-könyvtárban.

⁹⁹ LONGA Péterné, *A háromszor felfedezett tellúr avagy geológusok a Varázsfuvolában = Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 111(2006), 4, 154–161, ott 158.

¹⁰⁰ BÁLDI Tamás, PAPP Gábor, WEISZBURG Tamás, *Mozart „geológus” barátai = Természet Világa*, 117(1986), 11.

utóbbi, mint a címe mutatja, több kötetre volt tervezve, de csak az első készült el; azonban így is mindmáig ez a terület ásványairól szóló legszebb kiadású mű. Benne Scopoli rengeteg, érdekesebbnek ítélt selmecbányai ásványt gyűjtött össze, hozzájuk vett a szomszédos Körmöcbányáról s a távolabbi bányahelyekről származókat, aztán megvizsgálta őket alakjuk, színük, paragenézisük szempontjából, végül leírva rendszerbe sorozta őket. Az egyes darabok leírása latin nyelven történt, rövid német jellemzéssel. Megadja a tárnát, aknát, ahonnan a darab való, s a különösebbnek, szebbnek tartott példányokat gondosan lerajzoltatva, ezeket 19 rézmetszetű tábla számos ábráján mutatja be. Ezek a minden mérés nélküli, vázlatos ábrák a legszebb korai magyar kristálycsoport-képek közé tartoznak.¹⁰¹

Kifejezetten Erdély ásványkincseivel foglalkozott a pozsonyi származású jógaász, Fichtel János, aki eltérő végzettsége ellenére erősen érdeklődött az országrész ásványkincsei iránt. Miután ez idő tájt néhány általános, gyakorlati bányászati könyvön kívül sem szakkönyvet, sem szakgyűjteményt nem talált Erdélyben, de még ásványtani szakembert, mineralógust sem, elkezdett behatóan foglalkozni az általa begyűjtött ásvány- és kőületanyag alapján Erdély ásványföldtani viszonyaival.¹⁰² Ennek eredményeként három könyvet és egy tanulmányt írt a témában, amelyek közül kettő a Teleki-könyvtárban is megtalálható volt. Az első, a *Beitrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen* Erdély földtani és ásványtani viszonyainak első tudományos igényű, átfogó leírását adja, főleg saját megfigyelések alapján, de számba veszi és értékeli az addig megjelent munkákat is.¹⁰³ Fichtel másik, *Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen* című, kétkötetes utazási művében bőven található a helyi viszonyokat ecsetelő, éppen nem mineralógiai részletek, de vannak bennük ásványokra vonatkozó adatok is. Főként az I. kötetben foglalkozik velük, a második rész inkább föld- és kőzettani vonatkozású. Említ Pernekről termés aranyat, pyrostitbitet és valentinitet, vörös és fehér antimontollérc név alatt, szól a Kriván kvarcának aranyáról, majd végigvezet az összes északkelet-magyarországi és erdélyi bányahelyeken. Fichtelnek ez a munkája a későbbi szerzők egyik leggyakrabban használt forrása.¹⁰⁴

Nem szerepelnek a Teleki-gyűjteményben a korszak egyik fontos mineralógia-történeti eseményével, a tellúr felfedezésével kapcsolatos munkák, amelyek Müller Ferenc és Kitaibel Pál tollából láttak napvilágot¹⁰⁵ (utóbbinak csak botanikai főműve volt meg a bibliotékában). Az ásványtan történetében mérföldkövet jelentő Abraham Werner munkássága azonban kiemelten képviselteti magát. Ő volt az, aki rendszerbe foglalta az ásványországának korában jól-rosszul ismert tagjait,

¹⁰¹ KOCH Sándor, *A magyar ásványtan története*, Bp., Akadémiai, 1952, 27–30.

¹⁰² CSÍKY Gábor, *A magyar földtan történetének első évtizedei (XVIII. század vége – XIX. század eleje)*, 1–2. http://mek.oszk.hu/05100/05181/pdf/Csiky_Magyar_foldtan_elso_evtized.pdf

¹⁰³ *Ásványok és kőzetek bányakincsek a Kárpát-medencéből*. <http://www.kbm.hu/hu/node/79> (Letöltve: 2019. 05. 16.)

¹⁰⁴ KOCH 1957, i. m. 27.

¹⁰⁵ A felfedezés történetéről ld. LONGA cikkét, valamint SZABADVÁRY Ferenc, *A tellúr felfedezése és annak utójátéka = Magyar Kémikusok Lapja*, 54(1999), 7–8, 334–337.

és igyekszik áttekinthetővé tenni a természet szervetlen teremtményeinek birodalmát. Fanatikus tárgyszeretetével lelkesedést öntött a mindenfelől hozzá özönlő tanítványokba, akik közül a mineralógia számos kiváló művelője került ki. Az ő hatására kezdett el mineralógiával foglalkozni a hazai ásványtan történetének következő kiemelkedő alakja, Benkő Ferenc, a nagyenyedi kollégium kitűnő tanára, az első magyar nyelvű ásványtan írója, az első magyarországi ásványtani múzeum felállítója is, aki – mint fentebb láttuk – a Teleki családdal is kapcsolatot ápolt. 1790-ben tanár lett egykori iskolájában, s itt működött 1816-ban bekövetkezett haláláig. Nevét külföldön is ismerték, a jénai fizikai és ásványtani tudós társaság tagjai közé választotta. Az ásványtanba göttingai tanulmányai során az egyetem kiváló professzora, Gmelin vezette be, s ő még németországi tartózkodása alatt, Göttingában fordította le Werner ásványtanát (*Von den verschiednerlei Mineraliensammlungen*) s hazajövele után, 1784-ben adta ki Kolozsvárott. A könyv címe: *Werner Ábrahám úrnak a köveknek és értzeknek külső megesmerető jegyeikről írott szép és igen hasznos könyvetskéje, melyet Hazájának és a tanuló ifjúságnak lehető hasznára, magyarra fordított és a két magyar hazabeli s más idegen kő és értz nemekkel is a példákban megbővített Benkő Ferentz R. P.* Mint a címből kitetszik, a mű nem tisztán szolgai fordítás; Benkő saját tapasztalatai nyomán kibővítette Werner ásványtanát. Ezzel Benkő az első magyar ásványtant adta a magyar tanulóifjúság és nagyközönség kezébe, sok igyekezettel, nagy fáradtsággal fordítva le hazai nyelvre, az akkori idők legkiválóbbnak ismert munkáját. Mint első fordítónak, meg kellett teremtenie a magyar ásványtani műnyelvet, mind az egyes ásványokra, mind az ásványi sajátságokra, tulajdonságokra vonatkozólag.¹⁰⁶ Már e könyve elején megígéri, hogy hamarosan megírja a „Magyar Mineralógiát, azaz a Természet Harmadik Országának és annak drága és szükséges javainak rövid renddel való leírását”. A könyv *Magyar Mineralógia azaz a Kövek s Értzek Tudománya* címmel meg is jelent, a szerző költségén, 1786-ban Kolozsvárott. Semmivel sem állt alatta az akkori külföldi munkáknak. Nagy érdeme, hogy magyarul szólaltatta meg az ásványtant, a magyar előfordulási helyeket a külföldi szerzőknél bővebben sorolta fel, megadott néhány általa megismert s megcáfolt más, külföldiek által helytelenül megadott lelőhelyet.

Alig öt esztendővel Benkő *Magyar Mineralógiáának* megjelenése után újabb magyar nyelvű ásványtannal gazdagodik irodalmunk. 1791-ben jelenik meg Komáromban, szintén a szerző költségén, Zay Sámuel orvosdoktornak, Piller Mátyás tanítványának *Magyar Mineralógiája*, avagy „Az Ásványokról szóló Tudomány” című könyve, mely a “Természet első világának eddig ismeretes mindenféle szüleményeit Magyar nyelvben terjeszti előnkbe”. Könyvében az egyes ásványok pontos leírását, ahol módjában áll, kémiai összetételét is adja, majd lelőhelyeket sorolja fel, külön kiemelve a hazaiakat. Végül szól hasznukról az iparban, mezőgazdaságban, gyógyászatban. Az érdekesen, szórakoztatóan megírt munkán nagyon meglátszik, hogy szerzője az ásványokat főként gyűjteményekből és könyvekből ismerte, maga bányákban, lelőhelyeken nemigen járt, de így is

¹⁰⁶ KOCH 1957, i. m. 27–30.

elmondható, hogy ezzel hét esztendő alatt három magyar nyelvű ásványtan jelent meg, ami máig egyedülálló jelenség a magyar mineralógia történetében.¹⁰⁷

A vegyészettörténetének, Lavoisier-nek az elveit igyekezett meghonosítani Magyarországon a luxemburgi származású, de az 1791-es erdélyi országgyűlésen *indigenatust* (állampolgárságot) szerzett Étienne András, aki a kolozsvári királyi lyceumban a kémia, ásványtan, patológia, fiziológia és az orvostan tanára volt. Az intézményen belül kohászati szakemberek képzésére 1793-ban Kolozsváron beindították az úgynevezett kémiai-metallurgiai iskolát, melynek tervezetét Étienne András és Müller Ferenc József dolgozták ki (a kormányzat részéről pedig minden bizonnyal Teleki Sámuel is részt vett az intézmény alapításával kapcsolatos adminisztrációs intézkedésekben, mivel ekkor már erdélyi kancellárként tevékenykedett). Az iskola első kémiatanára Étienne lett; e minőségében jelentette meg *Elementa chymiae metallurgicae* című könyvét, amelyet az iskola hallgatóinak alapvető tankönyvéül szánt, de a munka végül – anyagi okok miatt – csonka maradt. A könyv megjelent részlete csak a kémia alapjainak tárgyalását adta, így a tulajdonképpeni „kohászati kémia” hiányzik. A megjelent könyvrészletből arra lehet következtetni, hogy a hangsúly a biztos kémiai alapon volt, s hogy a kohászati kérdések ismertetését inkább a nyári gyakorlatokra kívánta áttelni. A munka tehát csak szándékában része a mineralógia történetének, a magyarországi kémia történetében viszont igen jelentős, mivel ez az első, e területen megjelent kémiai tankönyv, amelyik azért is igen érdekes, mert önálló munka (nem fordítás-átdolgozás, mint néhány későbbi), s mert ez még határozottabb kiállást jelentett az új kémiai eszmék mellett.¹⁰⁸

A 19. század legelején, 1803-ban jelent meg Andreas Stütznek, a bécsi udvari természettudományi gyűjtemény vezetőjének 1795-ös látogatása alapján írt nagyági lelőhelymonográfiája, további erdélyi ásványtani adatokkal; az említett bányahely tellurércin kívül az offenbányai és facebajai aranyról s az Érchegység több pontján előforduló kvarcváltozatokról ír. A szerző egyébként a szó szoros értelmében beírta nevét a mineralógia történetébe, ugyanis róla kapta nevét az 1878-ban leírt stützit nevű ásvány.¹⁰⁹

A fenti munkák gyakorlatilag kiteszik a magyarországi mineralógia egészét a 18. század végéig; a Teleki-gyűjteményben minden olyan számottevő kiadvány megtalálható volt, ami a hazai ásványtannal foglalkozott. A család könyvgyűjtő tevékenysége ezen a tudományterületen tehát még a szokottnál is alaposabbnak bizonyult, aminek csak részben lehet oka a megjelent művek csekély száma. Valószínűsíthető, hogy a természettudományok iránt érdeklődő József és az államigazgatással foglalkozó László egyaránt fontosnak tartották a hazai ásványkincsek ismeretét, hiszen ez nemcsak tudományos szempontból volt érdekes, hanem gazdag jövedelemforrásnak is számított az ország számára, sőt, a különféle

¹⁰⁷ KOCH 1957, i. m. 30–37.

¹⁰⁸ SZŐKEFALVI-NAGY 1968, i. m. 307–308.

¹⁰⁹ PAPP Gábor, *A szilvanit, az ardealit és társaik (A történelmi Erdély területén felfedezett ásványfajokról)* = *Geoda*, 13(2008), 2, 11–18, ott 17.

ásványok bányászata és feldolgozása az egyik legfontosabb gazdasági ágazatot jelentette, amelynek súlya az évek során csak növekedett.

A 19. századból viszont már nincsenek mineralógiai munkák a Teleki-könyvtárban. Ez a helyzet nem őket minősíti (hiszen a későbbi akadémiai elnök ifjúkorában például kifejezett érdeklődést mutatott az ásványtan és a geológia iránt), hanem a korszakot: a magyar ásványtan történetében a szép kezdet után, melyben részletmunkákon kívül néhány, ha nem is magyar nyelvű, de Magyarország ásványait tárgyaló topográfiai munka, valamint három magyar nyelvű ásványtan jelent meg, szomorú kor következik. Egyetlen egyetemünkön hosszú éveken keresztül nincsen az ásványtant szerető hozzáértő tanár, a Nemzeti Múzeum ásványtára szakszerű vezetés híján visszafejlődik. Nem csoda, ha sem az egyetemről kikerülő ifjúságban, sem a nagyközönségben nem ébred érdeklődés az ásványok iránt Európa ásványokban egyik leggazdagabb országában, és így gyakorlatilag művek sem születnek róla. Stütz könyve már ehhez a korszakhoz tartozik, mintegy felvezetve a következő évtizedek jellemző tendenciáit, amikor külföldi (elsősorban osztrák) mineralógusok járnak be és írnak le Magyarország és Erdély lelőhelyeit. Eredményeiket többnyire periodikumokban publikálták (Poggendorfs Annalen, Neues Jahrbuch, Jahrbuch des K. K. Geol. Reichsanstalt, Mineralog. Mitteilungen, stb.), ezekben egyre-másra találkozik magyar anyagot tárgyaló cikkekkel az olvasó. Azonkívül, hogy ismertetik a magyar ásványok pontos kristálytani, vegyi vizsgálatainak eredményeit, egy sereg új magyarországi ásványt is fedeznek fel és neveznek el.¹¹⁰ A Teleki-gyűjteményben ezek az írások már nem voltak meg (vagy legalábbis a ma rendelkezésre álló források alapján nem azonosíthatók), a család tagjai ennyire már nem kísérték figyelemmel a magyarországi ásványok felfedezésének folyamatát.

A terepen folytatott földrajzi, földtani feltáró munkálatok – pl. barlangok feltárása, bányakincsek utáni kutatások – során ásványok és ősmaradványok, más néven fossziliák is előkerülhetnek, melyek a régebbi földtörténeti korok kihalt élőlényeiének különféle formában megőrződött maradványai. Létezésükről a legkorábbi idők óta tud az ember, de szervezett és rendszerezett tanulmányozásuk csak a 18. századtól vette kezdetét. Az érdeklődést bizonyítja a különféle természetrajzi gyűjtemények elterjedése, amelyekben az ősmaradványok is helyet kaptak. A nagyobb magánkönyvtárak ebben az időben rendelkeztek ásvány- és éremgyűjteménnyel, csakúgy, mint térképekkel, kéziratokkal, vagy családi irattárral; ez alól a marosvásárhelyi Teleki Téka sem volt kivétel, ahol Sámuel fiatalon elhunyt fiának, Domokosnak a gyűjteményét helyezték el. A koronaőr Teleki József szintén összeállított magának egy természetrajzi gyűjteményt, de az nem került Pestre, hanem Erdélyben maradt.¹¹¹ Azonban a Telekiek pesti könyvtárában megtalálható, elsősorban ásványtani, illetve állat- és növénytani tárgyú ki-

¹¹⁰ KOCH 1957, i. m. 45–46.

¹¹¹ KÁDAR Zoltán, PRISZTER Szaniszló, *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban*, Bp., Akadémiai, 1992, 51; CSANAK 1983, i. m. 75–76.

adványok szép számmal tartalmaznak ősmaradványokkal kapcsolatos leírásokat, megfigyeléseket is.¹¹²

Összegzés

A Teleki-könyvtár áttekintése rálátást nyújt a magyar földtudomány fejlődéstörténetének egészére, a témába tartozó első művektől egészen a könyvállomány önálló történetének végéig, vagyis a 19. század '20-as és '30-as éveiiig. A legkorábbi, földrajzi adatokat csak másodlagosan tárgyaló középkori és koraujkori művektől kezdve a kozmográfiaikon, a természeti leíró földrajzi munkákon és az államisméken át a legújabb honismereti és statisztikai művekig minden műfaj és időszak prominens hazai képviselőitől voltak művek a pesti könyvtárban. A család tagjai ezenkívül több szerző munkásságát is segítették, a Tudományos Gyűjtemény révén pedig ahhoz járultak hozzá, hogy az akadémia alapítás küszöbéig juttassák a magyar tudományosságot, amiből a földtudományok sem maradtak ki. Kijelenthető tehát, hogy a pesti könyvtárat összeállító három családtag közül ugyan egyik sem foglalkozott kifejezetten földtudományokkal, de műveltségük, könyvgyűjtési tapasztalataik és a céljuk iránti elkötelezettségük révén sikerült egy olyan bibliotékát kialakítaniuk, amely ezen a tudományterületeken is színvonalas alapot jelentett a hazai kutatás számára.

Könyvlisták

A koronaőr Teleki József földtudományi könyvei

1. ANDERSON, Johann, *Nachrichten von Island, Grönland und der Strasse Davis, zum wahren Nutzen der Wissenschaften und der Handlung : nebst einem Vorberichte von den Lebensumständen des Herrn Verfassers*, Hamburg, Georg Christian Grund, 1746.
2. APELL, David August von, *Cassel und die umliegende Gegend : eine Skizze für Reisende*, Cassel, Hampe, 1792.
3. BAUER, Friedrich Wilhelm von, *Memoires historiques et géographiques sur la Valachie, avec un prospectus d'un atlas géographique & militaire de la dernière guerre entre la Russie & la Porte Ottomane*, Frankfurt – Lipcse, Henry-Louis Broenner, 1778.
4. BOCHART, Samuel, *Samuelis Bocharti geographia sacra, seu Phaleg et Canaan, cui accedunt variae dissertationes philologicae, geographicae, theologicae etc.*, Leiden, Boutesteyn & Luchtmans – Utrecht, Water, 1707.

¹¹² A Teleki-állományban lévő paleontológiai munkákról bővebben a korábbi cikkünkben írtunk (SALLAI, SZABÓ 2018, i. m. 400–401).

5. BRUCE, Peter Heinrich, *Nachrichten von seinen Reisen in Deutschland, Russland, die Tartarey, Turkey, Westindien u. s. f. nebst geheimen Nachrichten von Peter dem Ersten Czar von Russland*, Lipcse, Johann Friedrich Junius, 1784.
6. BÜSCHING, Anton Friedrich, *Büschings neue Erdbeschreibung*, Hamburg, Bohn, 1777.
7. CLUVERIUS, Philippus, *Introductio in omnem geographiam*, Wolfenbüttel, Sumpt. Bunoniarum, 1694.
8. COXE, William, *Voyage en Suisse*, Párizs, De l’Impr. de Fauche fils ainé & Comp., 1790. 3. köt.
9. DUVAL-PYRAU, *Journal et Anecdotes intéressantes du Voyage de Monsieur le comte de Falckenstein*, Frankfurt – Lipcse, s. n., 1777.
10. FLEURIOT, Jean-Marie-Jérôme, *Voyage en Espagne*, Neuchâtel, s. n., 1785. 2 köt.
11. HALES, Stephen, *Histoire des tremblemens de terre arrivés à Lima, capitale du Pérou, et autres lieux : avec la description du Perou, et des recherches sur les causes phisiques des tremblemens de terre*, Hága, s. n., 1752. 2 köt.
12. HALL, Christopher, WOOD, John, WHITE, Adam, *Recueil de Voyages au Nors, Contenant divers Memoires tres utiles au Commerce et á la Navigation*, Amszterdam, chez Jean Frederic Bernard, 1715. 2 köt.
13. HEMPEL, Christian Friedrich, *Merkwürdiges Leben des unter dem Namen eines Grafens von Biron, weltbekannten Ernsts Johann, gewesenen Regentens des Russischen Reichs, auch Herzogs, in Liefland, zu Curland und Semgallien etc. : nebst den Haupt-Stücken der ehemaligen, und heutigen, Staats-Verfassung von Curland ; auch dem gegenwärtigen Zustande von Russland, aus zuverlässigen Nachrichten... beschrieben*, Bréma, Nathanael Saurmann, 1742.
14. HENNEPIN, Louis, *Nouveau Voyage d’un Pais plus grand que L’Europe avec les reflections des entreprises du Sieur de la Salle, sur les Mines de St. Barbe*, Utrecht, Chez Antoine Schouten, 1698.
15. HOFMANN, Johann Jacob, *Lexicon universale historico-geographico-chronologico-poetico-philologicum*, Bázel, Typis Iacobi Bertschii, 1677–1683. 4 köt.
16. HORNIUS, Georgius, *De originibus Americanis libri quatuor*, Hága, Adrian Vlaque, 1652.
17. KERGUELEN-TRÉMAREC, Yves-Joseph de, *Des Hernn de Kerguelen Tremarec Beschreibung seiner Reise nach der Nordsee, die in den Jahren 1767 und 1768 an die Kuesten von Island, Grönland, Färoer, Shetland, der Ortneys und Norwegen gethan*, Lipcse, Siegfried Leberecht Crusius, 1772.
18. KEYSSLER, Johann Georg, *Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worinnen der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben, und vermittelt der natürlichen, Gelehrten und Politischen Geschichte, der Mechanik, Maler-, Bau- und Bildhauerkunst, Münzen und Alterthümer, wie auch mit verschiedenen Kupfern erläutert wird*, Hannover, Nicolai Försters und Sohns Erben, 1751. 2 köt.
19. KIPPIS, Andrew, *The life of capitán James Cook*, Bázel, I. I. Tourneisen, 1788.
20. KNOX, Robert, *Relation ou voyage de l’isle de Ceylan : dans les Indes orientales : contenant une description exacte de cette isle, la forme de son gouver-*

nement, le commerce, les mœurs, les coutumes, & la religion de ses habitans : avec un recit de la captivité de l'auteur & de divers autres anglois, & de sa delivrance après vingt années d'esclavage, Amsterdam, Chez Paul Marret, 1693.

21. KORABINSZKY János Mátyás, *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*, Pozsony, Weber u. Korabinsky, 1786.
22. LABAT, Jean-Baptiste, *Des Herrn Baptista Labat Reisen nach Spanien und Welschlan* (ford. Carl Friederich Tröltsch), Frankfurt, Adam Jonathan Felsseckers seel. Erben, 1758–1761. 6 köt.
23. LABAT Jean-Baptiste, *Des Herrn Baptista Labat Reisen nach Spanien und Welschlan* (ford. Carl Friederich Tröltsch). Frankfurt – Lipcse, Adam Jonathan Felsseckers seel. Erben, 1758–1761. 8 köt.
24. NEUSINGER, Johann Leonhard, *Erdbeschreibung für Kinder enthaltend Asien, Afrika, Amerika und die neuentdeckten Länder oder den fünften Welttheil zum Gebrauch auf Schulen*, Nürnberg, Ernst Christoph Grattenauer, 1785.
25. NIEBUHR, Carsten, *Beschreibung von Arabien: aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten abgefasst*, Kopenhága, Möller, 1772.
26. NIEBUHR, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhága, gedruckt in der Hofbuchdruckerey bey Nicolaus Möller, 1774.
27. POCOCKE, Richard, *Voyages de Richard Pococke: en Orient, dans l’Égypte, l’Arabie, la Palestine, la Syrie, la Grece, la Thrace etc. etc.*, Neuchatel, aux dépens de la Société Typographique, 1772–1773. 4 köt.
28. PRESTANTI, Gaetano, *Itinerario da Bologna a Napoli descritto da Gaetano Prestanti corriere di gabinetto di S.A.R. il serenissimo Granduca di Toscana*, Firenze, Nella Stamperia di S.A.R. per Gaetano Cambiagi, 1767.
29. RAMOND, Louis-François, *Observations faites dans les Pyrénées, pour servir de suite a des observations sur les Alpes, inserées dans une traduction des Lettres de W. Coxe sur la Suisse*, Párizs, chez Belin, 1789.
30. ROGERS, Robert, *A concise account of North America : containing a description of the several british colonies on that continent, including the islands of Newfoundland, Cape Breton etc.*, London, J. Millan, 1765.
31. RYČKOV, Nikolaj P., *Tagebuch über seine Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs in den Jahren 1769, 1770 und 1771.* (ford. Christian Heinrich Hase), Riga, Johann Friedrich Hartknoch, 1774.
32. SEVERINI, János, *Fundamenta historiae civilis ab orte condito ad nostram aetatem deductae usibus tyronum accomodata : Cum appendice geographico*, Pozsony, Landerer, 1773.
33. SOUCIET, Étienne; GAUBIL, Antoine, *Observations mathematiques, astronomiques, geographiques, chronologiques, et physiques, tirées des anciens livres chinois, ou Faites nouvellement aux Indes et a aa Chine, par les Peres de la Compagnie de Jesus*, Párizs, chez Rollin, 1729–1732.

34. STERNE, Laurence, *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien, Mannheim, 1780.*
35. SOMMERSDYCK, François van Aerssen van, *Reise-Beschreibung nacher Spanien voll artiger Geschichten und merckwürdiger Welt-Klugheiten, deren beygefüget eine nacher Engelland, in welcher viel Dinge berühret werden, den Stand der Wissenschaften und der Religion, auch andere merckwürdige Materien betreffend (ford. Johann Mackle), Frankfurt, Johann Georg Schiele, 1667.*
36. YOUNG, Arthur, *Sechsmonatliche Reise durch die nordlichen Provinzen von England (I), Lipcse, Fritsch, 1772.*
37. *Erdbeschreibung für Anfänger zum Gebrauch der Lotterischen kleinen Landkarten, Augsburg, Mathäus Albrecht Lotter, 1776.*
38. *Naaukeurige versameling der gedenk-waardigste zee en land-reysen na Oost en West-Indiën, Leiden, Door Pieter Vander Aa, 1707. 29 köt.*
39. *Neueste ausführliche historische geographische Beschreibung des Caspischen Meeres, Daria-Stroms, und der übrigen da herum liegenden Länder, Städte und Völcker, Danzig, 1723.*

Térképek

1. BLAEU, Willem Janszoon, *Novus Atlas, Amszterdam, 1642.*
2. HONDIUS, Hendrik; JANSSON, Jan, *Novus Atlas, Amszterdam, 1641.*
3. KÖHLER, Johann David, *Desription orbis antiqui in 44. tabulis, s. l., s. a.*
4. KÖHLER, Johann David, *Aliquot imagines Kocleri, s. l., s. a.*
5. SCHATZ, Johann Jacob, *Atlas Homannianus illustratus das ist Geographische, Physicalische, Moralische, Politische und Historische Erklärung von achtzehnen nach des seligen Herrn Johann Hübners Methode illuminirten Homannischen Universal-Charten, Lipcse, Michael Giessbach, 1747. 3 köt.*
6. WENZELY, Anton von, *Neueste Generalkarte Von Den Saemtlichen Oestreichischen Niederlanden, Bécs, in eigenem Verlage, 1790.*
7. *Atlas collectiones varias mappas plus 100. continens.*
8. *Charta geographica Monarchiae Austriacae.*
9. *Fasciculus mapparum geographicarum.*
10. *Itinerario da Bologna a Firenze.*
11. *Landkarten des Königreichs Ungarn.*
12. *Neueste und recht accurrate Landkarten von Ungarn in Forma Libri.*
13. *Sex mappae geographicae.*
14. *15 mappae geographicae et topographicae.*
15. *Tabulae geographicae XIII. repraesentantes Regni Hungariae cum adiacentibus provinciis.*

A Teleki-állomány magyar vonatkozású
földtudomány témájú könyvei

1. *Anonymi Belae regis notarii, Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae ad usum, et utilitatem*, Kassa, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1747.
2. APÁCZAI Csere János, *Magyar encyclopaedia*, Utrecht, Waesberg, 1653.
3. BARANYI Váradi László, *A geographiai tudománynak első kezdete*, Halle, Fürst, 1749.
4. BARTHOLOMAEIDES László, *Incltyi Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica*, Lócse, Mayer, 1806–1808.
5. BATHYÁNY Vince, *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Buccovina*, Pest, Hartleben, 1811.
6. BÉL Mátyás, *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Nürnberg, Monath, 1723.
7. BÉL Mátyás, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Bécs, Ghelen, 1735–1742. 4 köt.
8. BÉL Mátyás, *Compendium Hungariae geographicum ad exemplar notititiae Hungariae novae historico-geographicae*, Pozsony, Landerer, 1767.
9. BÉL Mátyás, *Compendium Hungariae geographicum : ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographicae*, Pozsony – Kassa, Landerer, 1777.
10. BENKŐ József, *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus*, Bécs, Kurzböck, 1778.
11. BENOVSZKY Móric, *Reisen durch Sibirien und Kamtschatka*, Berlin, Voss, 1790.
12. BENOVSZKY Móric, *Des Grafen Moritz August von Benyowsky... Schicksale und Reisen von ihm selbst Beschrieben*, Lipcse, Dyk, 1791.
13. BERTALANFFI Pál, *Világnak két rend-béli rövid ismérte : előszer a mint az Istenől teremtetett, másodsor amint Istennek és a természetnek vezérléséből az emberektől külömb-külobbféle részekre osztatott*, Nagyszombat, Az akadémiai betűkkel, 1757.
14. BERZEVICZY Gergely, *Ungarns Industrie und Commerz*, Weimar, Gaedicke, 1802.
15. BERZEVICZY Gergely, *De origine rusticitatis et ejus progressu : de conditione et indole Rusticorum in Hungaria*, s. l., s. n., 1808.
16. BEZA, Johann, *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Lipcse, Zahnen, 1664.
17. BIRKEN, Siegmund von, *L'origine del Danubio*, Nürnberg – Bologna, Longhi, 1685.
18. BONBARDI, Michael, *Topographia Magni Regni Hungariae*, Bécs, Voigt, 1718.
19. BONGARS, Jacques, *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici*, Frankfurt, apud haeredes Andreae Wecheli, Claud. Marnium & Ioan. Aubrium, 1600.
20. BORN Ignác, *Schreiben des Herrn Ignatz von Born Herrn Franz Grafen von Kinsky... über einen ausgebrannten Vulkan bey der Stadt Eger in Böhmen*, Prága, Gerte, 1773.

21. BREDEZKY Sámuel, *Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern*, Bécs, Camesina, 1805.
22. BREDEZKY Sámuel, GENERSICH, Christian, *Reise in die Carpathen mit vorzüglicher Rücksicht auf das Tatra-Gebirge*, Bécs – Trieszt, Geistinger, 1807.
23. BREDEZKY Sámuel, *Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien*, Bécs, Doll, 1809.
24. CORDATUS, Stephanus a, *Jo Triumphe! Das ist: historische, geographische, und chronologische Beschreibung des Kgreichs Hungarn : ... sambt aller deren von Alters hero zu diesem Grossmächtigen Kgr. gehörigen anderen Kgreichen etc.*, Bécs – Brünn, Lehman, 1717.
25. CORNIDES Dániel, *Vindiciae Anonymi Belae regis notarii*, Buda, Typ. Univ., 1802.
26. CSAPLOVICS, János, *Slavonien und zum Theil Croatien*, Pest, Hartleben, 1819.
27. CSIBA Mihály István, *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*, Nagyszombat, Typ. Academ. per Georg. Roden., 1714.
28. DEMIAN, Johann Andreas, *Statistische Darstellung des Königreichs Ungern und der dazu gehörigen Länder* (Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen III/1–2), Bécs, Camesina, 1805–1806. 2 köt.
29. DEMIAN, Johann Andreas, *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze* (Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen IV/1–2), Bécs, Kaulfuß, 1806–1807.
30. DESERICZKY József Incze, *De initiis ac majoribus Hungarorum*, Buda, Notensteinin, 1748.
31. DOMIN József Ferenc, *Dissertatio physica de aeris factitii genesi, natura et utilitatibus*, Győr, Streibig, 1784.
32. DORFFINGER, Joseph Andreas von, *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth*, Pest, Trattner, 1827.
33. ÉDER József Károly, *Erdély Ország ismértetésének zengéje*, Kolozsvár – Nagyszeben, Hochmeister, 1796.
34. ÉDER Xavér Ferenc, *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano quam e scriptis posthumis Franz Xav. Eder e Soc. Jesu annis XV. sacri apud eosdem curionis digessit, expolivit, et adnotatiunculis illustravit abb. et consil. reg. Mako*, Buda, Typis Universitatis, 1791.
35. ERCSEI Dániel, *Statistica, Első darab, Közönséges statistica és Magyarországi statistikája*, Debrecen, Csáthy, 1814.
36. FASCHING Ferenc, *Dacia nova ex probatis scriptoribus deprompta*, Kolozsvár, Typis Academicis Societatis Jesu, 1743.
37. FÉNYES Elek, *Magyarország statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*, Pest, Ráth Mór, 1860.
38. FISCHER, Julius Wilhelm, *Reisen durch Oesterreich, Ungarn, Steyermark, Venedig, Böhmen und Mähren in den Jahren 1801 und 1802.*, Bécs, Doll, 1803.
39. FRESCHOT, Casimiro, *Idea generale del Regno d'Ungheria*, Velence, Marchesini, 1684.

40. FRESCHOT, Casimiro, *Des Königreichs Dalmatien historische und geographische Vorstellung*, Lipcse, Gleditsch, 1688.
41. FRÖLICH Dávid, *Medulla geographiae practicae, peregrinantium imprimis usui*, Bártfa, Klösssi, 1639.
42. GARUFFI, Giuseppe Malatesta, *Topografia alfabetico-istorica di tutti i comitati dell'Ungheria*, Bologna, 1684.
43. GROSSINGER János, *Dissertatio de terrae motibus regni Hungariae, excerpta ex universa historia phisica*, Győr, Streibig, 1783.
44. GROSSINGER János, *Universa Historia Physica regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta*, Pozsony, Weber, 1793–1797. 5 köt.
45. GVADÁNYI József, *Rontó Pálnak egy magyar lovas köz-katonának és gróf Benyovszki Móritznak életek*, Pozsony – Komárom, Weber, 1793.
46. HACQUET, Balthasar, *Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788. und 1789. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, Nürnberg, Rasp, 1790.
47. HAN, Paul Conrad Balthasar, *Alt und neu Pannonia, oder kurzverfasste Beschreibung des uralten Edlen Königreichs Hungarn*, Nürnberg, Knorz, 1686.
48. HELL Miksa, *Observatio transitus Veneris ante discum solis die 3 junii anno 1769. Wardöehusii auspiciis potentissimi ac clementissimi regis Daniae et Norvegiae, Christiani septimi facta, et societati reg. scientiarum hafniensi die 24 novembris 1769. praelecta*, Bécs, Trattner, 1770.
49. HELL Miksa, *De parallaxi, solis ex observationibus transitus veneris anni 1769*, Bécs, Trattner, 1772.
50. HELL Miksa, *Supplementum dissertationis De parallaxi solis*, Bécs: Trattner, 1773.
51. HEVENESI Gábor, *Parvus atlas Hungariae*, Bécs, Voigt, 1689.
52. HIDI Gergely, *Celebriorum Hungariae urbium celebriora, historico-geographice descripta, et comprehensa pars prima*, Nagyszombat, Typis Academicis, per Joannem Andream Hörmann, 1701.
53. HONTERUS János, *Rudimentorum cosmographicorum libri III.*, Zürich, Officina Froschoviana, 1583.
54. HORVÁTH János, *Physicae generalis...* Nagyszombat, Typis Collegii Academici Societatis Jesu, 1770.
55. HORVÁTH Mihály, *Statistica Regni Hungariae, et partium eidem annexarum*, Pozsony, Landerer, 1802.
56. HORVÁTH Zsigmond (ford.), Kis János (kiad.), *Cooknak ama híres anglus hajós-kapitánynak a Föld körül utazása, mellyet Banks, és Solander Tudósok társaságában tett 1768–1771 esztendőkbén*, Pest, Trattner, 1816.
57. HUSZTI András, DIENES Sámuel, *Ó és Új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról valo historia*, Bécs, 1791.
58. JÁSZLINSZKY András, *Institutionum physicae pars altera*, Nagyszombat, Typ. Acad., 1756.

59. J. F. F., *Die Donau-Reise, das ist kurzverfasste Nachricht von denen Strömen, Flüssen und Bächen, welche der Donau zugebracht werden u.s.w.*, von J.F.F., Regensburg, Montag, 1760.
60. JONAS József, *An Freunde... der anorganischen Naturproducte des Oesterrich'schen Kaiserstaates deren Technologie und Commerzes : Eine Einladung zur literarischen Mitwirkung für das: physio-technograpische Magazin über die anorganische Natur des Oestereich'schen Kaiserstaates* (Pest, 1819).
61. KATANČIĆ, Matija Petar [Katancsich Péter Mátyás]: *Specimen Philologiae et Geographiae Pannoniorum, Zágráb*, Typ. Episc., 1795.
62. KATONA István, *Examen vetustissimi Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii, institutum*, Pest, Weingand, 1786.
63. KATONA Mihály, *A Föld Mathematica leírása a világ alkotmányával együtt*, Révkomárom, Weinmüller, 1814.
64. KAZINCZY Ferenc, *Magyarország geographikai, azaz földi állapotjának le-rajzolása*, Kassa, 1775.
65. KLEEMAN, Nikolaus Ernst, *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien und Kroatien*, Prága, Gerle, 1783.
66. KLEEMANN, Nikolaus Ernst, *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilinova, durch die Tartarei in die Krim.... in d. J. 1768., 69. u. 70.*, Bécs, Ghelen, 1771.
67. KORPONAY János: *Hadi földírás, Kecskemét – Pest, Beimel – Szilády*, 1845–1848. 2 köt.
68. KÖVÁRY László, *Székelyhonról*, Kolozsvár, Királyi Lyceum, 1842.
69. KÖVÁRY László, *Erdélyország statistikája*, Kolozsvár, Tilsch, 1847.
70. KREKWITZ, Georg, *Hungaria Regnum : Totius regni Hungariae superioris & inferioris accurata descriptio*, Frankfurt – Nürnberg, Loschge, 1685.
71. KREKWITZ, Georg, *Totius principatus Transylvaniae Accurata Descriptio: Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthumbs Siebenbürgen, Seinen Ursprung, Aufnahm und Wachsthumb*, Nürnberg – Frankfurt, Loschge, 1688.
72. LEBRECHT, Michael, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Bécs, Hörling, 1792.
73. LEHMANN, Johann [= Christoph Seipp], *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Dünkelspiel – Lipcse, Hertel, 1785.
74. LIPSZKY János, *Repertorium locorum objectorumque in 12 tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium... Transylvaniae occurentium*, Buda, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1803.
75. LIPSZKY János, *Repertorium aller Oerter und Gegenstände, die in der von Johann von Lipsky... / Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis mappae regnorum*, Buda, Typis Regiae Universitatis, 1808.
76. LISZNYAI Kovács Pál, *Magyarok cronicaja*, Debrecen, Kassai, 1692.
77. LOSONTZI István, *A szent históriának summája – Magyarországnak kis tükö-re*, Pozsony, Landerer, 1771.

78. LOSONTZI István, *Hármas kis tükör; mely a Szent históriát, Magyarországot, Erdély országot, annak földével, polgári állapotjával és históriájával ...*, Pozsony – Komárom, Wéber, 1793.
79. MARSIGLI, Luigi Ferdinando: *La Hongrie et le Danube*, Hága, La Compagnie, 1741.
80. MAGDA Pál, *Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geográfiai leírása*, Pest, Trattner, 1819.
81. MAKÓ Pál, *Compendiaria physicae institutio*, Bécs, Trattner, 1766.
82. MAKÓ Pál, *A mennykőnek mivoltáról s eltávoztatásáról való bölcselkedés*, Pozsony – Kassa, Landerer, 1781.
83. MAKÓ Pál, *Dissertationes physicae*, Buda, Typis Regiae Universitatis, 1781.
84. MAUKSCH, Thomas, *Ueber die Witterung in der Zipß, besonders unter den Carpathischen Alpen*, Bécs, Schmidt, 1795.
85. MITTERPACHER Lajos, *Physikalische Erdbeschreibung*, Bécs, Wappler, 1789.
86. MOLNÁR János, *A természetről, Newton tanítványinak nyomdoka szerént hat könyv*, Pozsony – Kassa, Landerer, 1777.
87. NÉMETH László, *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása I.*, Sopron, Szisz Klára, 1795.
88. PÁNCZÉL Pál, *A mathematica geographianak vagy a mérés tudományja szerént a Föld golyóbissának esméretére vezető tudománynak rövid summája*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1801.
89. PANKL Máté, *Compendium institutionum physicarum*, Buda, Typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1797–1798. 3 köt.
90. PAPANÉK György, *Geographica descriptio comitatus Baranyensis et liberae regiaeque urbis Quinque-Ecclesiensis*, Pécs, Engel, 1783.
91. PETHŐ Gergely, *Az magyar kronikanak veleie és summáia*, Bécs, Sischoics, 1702.
92. SAJNOVICS János, *Idea astronomiae honoribus regiae universitatis Budensis dicata*, Buda, Landerer, 1778.
93. SCALA, Ercole, *L'Ungheria compendiata*, Modena, Degni, 1685.
94. SCHLÖZER, August Ludwig, *A' Világ Történeteinek Tudományára való készület* (ford. Németh László), Sopron, Szisz Klára, 1795.
95. SCHWARTNER, Márton, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest, Gedruckt mit Königl. Universitäts-Schriften, 1809.
96. SPEER, Daniel, *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, s. l., s. n., 1683.
97. STERNBERG, Joachim von, *Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusol, Schmölnitz, dem Karpathengebirg und Pesth im Jahre 1807.*, Bécs, Degen, 1808.
98. SZENTIVÁNYI Márton, *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, Nagyszombat, Typis Acad. J. A. Hörmann, 1702.
99. SZERDAHELYI Gábor, *Celebrium Hungariae urbium et Oppidorum, Chorographia bipartitia, in prima parte veterem, in secunda novam Hungariam complectens*, Kassa, Typis acad. per Joann. Henricum Francenheim, 1732.

100. SZIRMAY Antal, *Notitia historica comitatus Zempleniensis*, Buda, Typis Regiae Universitatis Pestanae, 1804.
101. SZIRMAY Antal, *Hungaria in parabolis*, Buda: Univ., 1807.
102. SZIRMAY Antal, *Szathmár vármegye fekvése, történetei, és polgári esmérte I.*, Buda, Kir. Magyar Universitas, 1809.
103. SZKLENÁR György, *Vetustissimus magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus, geographice, historice, critice descriptus*, Pozsony, Landerer, 1784.
104. SZKLENÁR György, *Hypercriticon examinis vetustissimi M. Moraviae situs et vindiciarum Anonymi Belae regis scribeae*, Pozsony, Landerer, 1788.
105. TAUBE, Friedrich Wilhelm von, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien I.*, Lipsce, 1777.
106. TIMON Sámuel, *Tibisci Ungariae fluvii notio*, Kassa, Typis Coll. Academ. Soc. Jesu, 1767.
107. JACOBUS Tollius, *Epistolae itinerariae... annotationibus... adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*, Amszterdam, Halma, 1700.
108. TOMKA-SZÁSZKY János, *Introductio in orbis hodierni geographiam*, Frankfurt, Monath, 1750.
109. TOMKA-SZÁSZKY János, *Conspectus introductionis in Notitiam regni Hungariae*, Pozsony, Landerer, 1759.
110. TOMKA-SZÁSZKY János, *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam Posterior Asiam, Africam et Americam plurimus in locis emendata novisque aucta supplementis opera ac studio Ioannis Severini*, Pozsony – Kassa, Landerer, 1777.
111. TOMKA-SZÁSZKY János, *Introductio in Geographiam Hungariae antiqui et medii aevi*, Pozsony, Patzko, 1781.
112. TRÖSTER, Johann, *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia, das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, Kramer, 1666.
113. TSCHERNING, Theodor, *Das von den Türcken lang-gequälte, nun durch die Christen neu-beseelte, Königreich Hungarn*, Nürnberg, Endter, 1687.
114. T(H)URÓCZI László, *Effigies inelytorum Superioris Hungariae comitatum*, Kassa, Typis Academicis, 1719.
115. VÁLYI András, *Magyarországnak leirása : Mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták... a' betűknek rendgyek szerént feltalátatnak*, Buda, A' Királyi universitásnak betűivel, 1796–1799. 3 köt.
116. VARGA Márton, *A gyönyörű természet tudománya*, Nagyvárad, Tichy, 1808.
117. VECSEI Pataki István, *Magyar geográfiája : Most... megjobbittatván megbóvittetett... Zanathi Josef... jegyzésivel ki botsáttatott*, Nagykároly, Pap-Biró, 1757.
118. WINDISCH, Karl Gottlieb von, *Geographie des Königreichs Ungarn*, Pozsony, Löwe, 1780.

119. WINDISCH, Karl Gottlieb von, *Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur Geschichte, Geographie, Naturwissenschaften und der darin eingeschlossenen Litteratur*; Pozsony, Löwe, 1782.
120. WINDISCH, Karl Gottlieb: *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*, Pozsony, Löwe, 1790.
121. WINDISCH János Teofil, *Disquisitio Astronomica Prima De Themate illo, An Terra Lunam Illuminare Queat?*, Wittenberg, Boreck, 1629.
122. *Geschichte des Herrn A. Jelky, eines gebohrnen Ungars*, Bécs, Weigand, 1779.
123. *Itineraire géographique et topographique de tous les états de la maison d'Autriche*, Bécs, Graeffe, 1789.
124. *Novum et accuratum cursus publici schema*, Pest, Eitzenberger, é. n.

Fürdők, gyógyvizek

1. ADÁMI, Paulus, *Hydrographia Comitatus Trencsiniensis*, Bécs, Schulz, 1766.
2. ADÁMI, Paulus, *Specimen Hydrographiae Hungaricae sistens aquas communes, thermas et acidulas Comitatus Trencsiniensis, physice, chemice et medicè examinatas*, Bécs, Schulz, 1780.
3. BENKŐ Sámuel, *Topographia Oppidi Miskoltz historico-medica*, Kassa, Landerer, 1782.
4. CRANTZ, Heinrich Johann, *Analysis thermarum Herculanarum*, Bécs, Kurzböck, 1773.
5. CRANTZ, Heinrich Johann, *Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie*, Bécs, 1777.
6. DOMBY Sámuel, *Relatio de mineralibus inclyti comitatus Borsodiensis aquis*, Bécs, Bader, 1766.
7. FEJÉR, Antal, *A füredi savanyú viznek hasznáról ki adott versek, mellyeket F. A. a füredi savanyú viz forrásánál maga, és mássoknak mulatságára multt 1777. esztendőben Sz. Jakab havában irtt*, s. l.: s. n., 1778.
8. GREISSING József, *Zaizoner Erinnerungsblätter*, Kronstadt, Gött, 1842.
9. JORDAN Tamás, *Succincta narratio de origine et usu thermarum Teplicensium*, Olmütz, Hirnle, 1752.
10. LA LANGUE János, *A' magyarországi orvos vizekről, és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjairól. A szegényeknek kedvéért*, Nagykároly, Károlyi, 1783.
11. LISCHOVINY János, *Scrutinium physico-medicum, quo aquarum Stubnensium medicatarum in Inclyto Comitatu Thurotziensi scaturientium... sufficiens varii caloris ratio, elementa, utilitas, et modus utendi genuine expenduntur*, Nagyszombat, Typis Academicis Societatis Jesu, 1748.
12. LUGOSI Fodor András, *Méhádia vagy a Hercules fürdők*, Kolozsvár, Tilsch, 1844.
13. MAYER, Heinrich, *Examen thermographicum mineralis balnei aurei Rudnoikiensis, vulgo Gold-Baad... de Balnei hujus origine, situ, natura, ingredien-*

- tium mineralium virtutibus, et usu tam in-quam externo, per fundamenta, et experimenta Physico-Spagyrica*, Kassa, Typis Academicis Societatis Jesu, 1762.
14. MONTALBANO, Marco Della Fratta, *Dell'acque minerali, de Regn D'Ungheria*, Velence, Albrizzi, 1687.
 15. ÖSTERREICHER Manes József, *Analyses aquarum Budensium*, Óbuda – Bécs, 1781.
 16. PASCHALIS Caryophyllus [= Pasquale Garofalo], *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis Paschalis Caryophili jurisconsulti dissertatio epistolaris*, Bécs, Ghelen, 1737.
 17. PETROVITS Máté, *Eigenschaften des Füreder Mineralwassers in Ungarn und Krankheiten, in welchen dieses heilsam ist*, Pest, Gedruckt mit königlichen ungarischen Universitätschriften, 1814.
 18. STOCKER Lőrinc, *Thermo-graphia Budensis*, Augsburg – Graz, Veith, 1721.
 19. TORKOS Justus János, *Schediasma de Thermis Pöstheniensibus*, Pozsony, Royer, 1745.
 20. TORKOS Justus János, *Thermae Almasienses*, Pozsony, Royer, 1746.
 21. TORKOS Justus János, *Sal minerale alcalicum nativum Pannonicum et ex eodem parata remedia liquor polychrestus alcalicus et sal polychrestum alcalicum muncupata desiderio et voluntati multorum satisfactorius candido calamo explicat*, Pozsony, Landerer, 1763.
 22. TORKOS Justus János, *Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wässern und Lufft*, Pozsony, Landerer, 1764.
 23. TORKOS Justus János, *Bericht von dem natürlichen ungarischen alkalischen Mineralsalz*, Pozsony, Landerer, 1766.
 24. WAGNER, Lucas, *Dissertatio inauguralis medico-chemica de aquis medicatis Magni Principatus Transylvaniae*, Bécs, Kurzböck, 1773.
 25. WETSCH, Ignatz Joseph, *Dissertatio inauguralis medica sistens examen chemico-medicum aquae acidulae Tarcensis vulgo Pinkenfeldensis dictae*, Bécs, Schulz, 1763.
 26. WIPACHER, David, *De thermis Ribariensibus in Hungaria*, Lipcse, Langenheim, 1768.
 27. WOITA Antal, *Examen physico-medicum thermarum Sclenensium, Schemnicium inter et Cremnicium, civitates inferioris Hungariae, caesareo-regio-montanas, sitarum in quo earum essentia cum accidentibus, physice et chymice discutitur, usque medicus, atque abusus proponitur*, Bécs, Kaliwoda, 1753.
 28. *Einleitung zur Gebrauch der Mineralwässer und Baden ...*, Pozsony, 1717.

Ásványtan, bányászat, paleontológia

1. BENKŐ Ferenc, *Magyar minerologia, az az a' kövek's értzek tudománya*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1786.

2. BORN, Ignaz, *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben, Johann Jacob Ferber gerschrieben*, Frankfurt – Lipcse, 1774.
3. BORN Ignaz, *Catalogue méthodique et raisonné de la collection des fossiles de Mlle Éléonore de Raab*, Bécs, J. V. Degen, 1790.
4. BORN, Ignaz, *Testacea Musei Caesarei Vindobonensis, quae jussu Mariae Theresiae Augustae disposuit et descripsit Ignatius a Born*, Bécs, Sumptibus Joannis Pauli Kraus, 1780.
5. BORN, Ignaz, *Méthode d'extraire les métaux parfaits des minerais at autres substances métalliques par le mercure*, Bécs, 1788.
6. L'ÉCLUSE, Charles de, *Caroli Clusii Atrebatris Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam & vicinas quasdam provincias observatarum historia, quatuor libris expressa*, Antwerpen, Plantin, 1583.
7. ETIENNE András, *Elementa chymiae metallurgicae*, Kolozsvár, 1794.
8. FICHTEL, Johann Ehrenreich von, *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen*, Nürnberg, In Verlag der Raspischen Buchhandlung, 1780.
9. FICHTEL, Johann Ehrenreich von, *Mineralogische Bemerkungen von den Karpathen*, Bécs, Kurzbeck, 1791.
10. FRIDVALSZKY János, *Mineralogia magni principatus Transsylvaniae*, Kolozsvár, Typis Academicis Societatis Iesu, 1767.
11. HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknac dolgairol*, Kolozsvár: Heltai Gáspárné, 1575.
12. JUGEL, Johann Gottfried, *Mineralischer Hauptschlüssel*, Zittau – Lipcse, Johann Jacob Schöps, 1753.
13. KLEIN Mihály, *Sammlung der merkwürdigsten Naturseltenheiten des Königreiches Ungarn* (Pozsony – Lipcse: Anton Löwe, 1778).
14. KÖLESÉRI Sámuel, *Auraria Romano-Dacica*, Nagyszeben, Typis Publicis, 1717.
15. KÖLESÉRI Sámuel, *Auraria Romano-Dacica*, Pozsony – Kassa, Landerer, 1780.
16. LINNÉ, Carl von, *Vollständiges Natursystem des Mineralreichs* (ford. Johann Friederich Gmelin). Nürnberg, Gabriel Nicolaus Raspe, 1777–1779.
17. OLÁH Miklós, *Nicolai Olahi metropolitae Strigoniensis Hungaria et Atila*, Bécs, Trattner 1763.
18. PILLER Mátyás; MITTERPACHER Lajos, *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus Junio, et Julio Anno 1782*, Buda, Typis Regiae Universitatis, 1783.
19. RANSANO, Pietro, *Epitome rerum Hungaricarum*, Buda, Nottenstein, 1746.
20. SCHMITTH Miklós, *Metallurgicon sive de cultura fodinarum auri et argenti*, Nagyszombat, Typ. Acad., 1748.
21. SCOPOLI, Giovanni Antonio, *Crystallographia Hungarica*, Prága, Gerle, 1776.
22. SCOPOLI, Giovanni Antonio, *Einleitung zur Kenntniss und Gebrauch der Fossilien*, Riga – Mietau, 1769.
23. STÜTZ, Andreas, *Physikalisch-Mineralogische Beschreibung des Gold- und Silber- Bergwerkes zu Szekerembe bey Nagyag in Siebenbürgen, nebst einer*

- Zugabe über einige problematische Mineralien Siebenbürgens*, Bécs, Christian Friedrich Wappler und Beck, 1803.
24. VOGEL, Rudolf Augustin, *Practisches Mineralsystem*, Lipcse, Typis Joh. Drimbornii, 1762.
25. WALLERIUS, Johann Gottschalk, *Mineralogie, oder Mineralreich* (ford. Johann Daniel Denso), Berlin, Christof Gottlieb Nicolai, 1750.
26. WERNER, Abraham, *Werner Ábrahám úrnak, a' köveknek és értzeknek külső megesmertető jegyeiről írott szép, és igen hasznos könyvetskéje : mellyet, hazájának, és a' tanuló ifjuságnak, lehető hasznára magyarra fordított és a' két magyar hazabéli, 's más idegen kő 's értz nemekkel is, a' példákban megbövitett Benkö Ferentz Göttingába, 1782. esztendőbe*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1784.
27. ZAY Sámuel, *Magyar mineralógia, avagy az ásványokról való tudomány, melly a Természet első Világának eddig esméreres minden-féle Szüleményeit Magyar Nyelven terjeszti előnkbe*, Komárom, Wéber, 1791.

SALLAI, ÁGNES – SZABÓ, ÁDÁM

Les *Hungarica* géographiques et géologiques de la famille Teleki et de la collection Teleki de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences

Dans notre étude, nous nous proposons de présenter une partie spécifique du corpus original de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences : il s'agit des ouvrages géographiques et géologiques qui ont un rapport avec la Hongrie. Nous prenons les deux catégories en question dans un sens très large, puisque nous traitons de tous les ouvrages consacrés à l'étude de l'enveloppe de la terre, des continents ou des différents pays de la terre. Cette approche est conforme aux usages de la seconde moitié du 18e siècle, lorsque les diverses disciplines ne se sont pas encore séparées. Nous allons accorder une attention particulière aux sujets très à la mode au moment de la formation de la collection, tels que les bains et les eaux thermales, ainsi qu'à la science minière et le traitement des minerais. Par le terme de *hungarica*, nous entendons toutes les publications consacrées – en partie ou en entier au territoire du pays, ainsi que les livres composés par des auteurs hongrois.

Keywords: 18th century, natural history, geoscience, library history, bibliography, Teleki family.